CÂTEVA EXEMPLE ALE RETORICIZĂRII TEXTULUI EPIGRAFIC ÎN DOBROGEA ROMANĂ TÂRZIE*

Nelu ZUGRAVU**

Cuvinte-cheie: *epigrafie, retoricizare, Dobrogea romană târzie, comunicare politică și ideologică, cultura protocolului.*

Mots-clés: *épigraphie, style rhétorique, la Dobroudja romaine tardive, communication politique et idéologique, culture protocolaire.*

Rezumat: *Articolul analizează un aspect care nu a făcut încă obiectul cercetării în istoriografia românească, anume retoricizarea textului epigrafic din Dobrogea romană târzie. Acest fenomen este amplu studiat în literatura de specialitate din Occident. În acest sens, au fost analizate dintr-o perspectivă intertextuală o serie de formule, expresii, termeni de pe inscripții datate în secolele III-IV, respectiv prin raportarea lor mai ales la sintagmele și vocabularul similar din* XII Panegyrici Latini *și din discursurile lui Symmachus, Ausonius, Claudius Claudianus. Analiza noastră relevă faptul că, începând din secolul al III-lea, și în Scythia Minor s-a dezvoltat fenomenul ideologic și cultural al retoricizării textului epigrafic. De asemenea, s-a documentat existența unei culturi a protocolului de un anumit nivel, a unei retorici a adresării către împărat, vehiculată fie de notabilități citadine locale, fie de reprezentanți ai statului.*

Résumé : *Cette contribution traite d'un sujet encore négligé dans les études épigraphiques roumaines, à savoir le développement d'un style rhétorique dans les inscriptions*

---

* Abrevierile surselor literare sunt cele cunoscute în dicționarele şi lucrările de specialitate; abrevierile revistelor sunt conforme cu *L'Année Philologique*, iar cele ale diverselor *corpora* de inscripții, cu *L'Année Épigraphique*. Alte abrevieri: *ANRW*: *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt. Geschichte und Kultur Roms im Spiegel der neueren Forschung*, II, *Prinzipat*, Berlin-New York; *CSEL – Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum*, Wien; *LSA – Last Statues of Antiquity. LSA Database* (http://laststatues.classics.ox.ac.uk/); *OLD – Oxford Latin Dictionary*, Oxford, 1968; *PSB – Părinți și scriitori bisericești*; *SC – Sources chrétiennes*; *TLL – Thesaurus linguae Latinae* (https://thesaurus.badw.de/en/tll-digital/tll-open-access.html).

** Nelu ZUGRAVU: Centrul de Studii Clasice și Creștine, Facultatea de Istorie, Universitatea „Alexandru Ioan Cuza" din Iași; e-mail: nelu@uaic.ro

tardives de la Dobroudja romaine. Ce phénomène a déjà fait l'objet de nombreuses recherches sous la houlette d'épigraphistes occidentaux. Dans cette perspective, nous analysons ici dans une approche intertextuelle une série de formules, d'expressions et de termes identifiés dans les inscriptions des IIIe-IVe siècles ap. J.-C. dont l'usage fait écho aux phrases et au vocabulaire que l'on retrouve dans le XII Panegyrici Latini *et les discours contemporains de Symmaque, Ausone ou de Claudius Claudianus. Cette recherche révèle l'essor à partir du IIIe siècle dans la province de Scythie Mineure d'un phénomène idéologique et culturel intéressant consistant dans l'usage d'un style rhétorique dans les textes épigraphiques, suivant un processus que l'on retrouve alors dans d'autres régions de l'Empire romain. Elle révèle l'existence d'un protocole élaboré et d'un art de la rhétorique dans l'adresse au prince véhiculé soit par des notables locaux en milieu urbain, soit par des représentants de l'État.*

Așa cum au arătat Michel Festy[1], Andreina Magioncalda[2], André Chastagnol[3], Thomas Grünewald[4], Michel Christol[5], Géza Alföldi[6], Charlotte Roueché[7], Christian Witschel[8], Ignazio Tantillo[9], Stéphane Benoist[10], Dennis E. Trout[11], Silvia Orlandi[12], Gian Luca Gregori[13], Antonio Sartori[14], Zheira Kasdi[15], Denis Feissel[16], Flavia Frauzel[17] ș.a.[18], începând cu epoca postseveriană, dar într-un ritm mai accelerat după 260 și, în special, o dată cu perioada tetrarhică și cea constantiniană, atât în Occidentul, cât și în Orientul roman (cu anumite particularități caracterizate prin conformism și rezistență în zonele cu bogată tradiție epigrafică – Roma, Italia, Africa nordică, Asia Mică), „epigrafia imperială", „oficială" sau „onorară", cum o numesc unii (dedicații onorifice, *miliaria*, inscripții juridice), dar și cea citadină sau funerară au suferit o serie de mutații ce dădeau expresie unor orientări ideologice și spirituale noi, unor schimbări în plan social și politic, unor mentalități civice diverse de cele specifice Imperiului timpuriu, prefigurând – și în plan epigrafic – o altă epocă istorică,

[1] FESTY 1982, p. 193–243.
[2] MAGIONCALDA 1991.
[3] CHASTAGNOL 1988, p. 11–64.
[4] GRÜNEWALD 1990.
[5] CHRISTOL 1999a, p. 333–357.
[6] ALFÖLDI 2001, p. 3–24.
[7] ROUECHÉ 2004.
[8] WITSCHEL 2006, p. 359–412; WITSCHEL 2014, p. 29–66; WITSCHEL 2017, p. 33–53.
[9] TANTILLO 2006, p. 269–274; TANTILLO 2011, p. 337–357; TANTILLO 2017a, p. 125–149; TANTILLO 2017b, p. 213–270; TANTILLO & BIGI 2010.
[10] BENOIST 2009, p. 109–117.
[11] TROUT 2009, p. 170–186.
[12] ORLANDI 2012, p. 293–308; ORLANDI 2017, p. 407–425.
[13] GREGORI 2013, p. 74–80; GREGORI & FILIPPINI 2013, p. 517–541.
[14] SARTORI 2014, p. 283–289.
[15] KASDI 2015, p. 1475–1490.
[16] FEISSEL 2016, p. 1221–1232.
[17] FRAUZEL 2016, p. 1323–1336.
[18] ANTOLINI, BRANCHESI & MARENGO 2012, p. 279–293; ZACCARIA 2014, p. 179–182; CADARIO 2016, p. 125–142; VERRECCHIA 2016–2017; BOLLE, MACHADO & WITSCHEL 2017; SERRANO ORDOZGOITI 2020, p. 93–104.

anume Antichitatea târzie[19]. Amintim aici doar câteva dintre modificările evidențiate de analizele efectuate asupra materialului epigrafic de specialiștii respectivi. Astfel, din punct de vedere cantitativ, se observă, pe de o parte, diminuarea – pe alocuri, dramatică și, uneori, extrem de sincopată – a numărului de inscripții dedicate suveranilor, rarefierea celor puse de instituții municipale, asociații sau notabilități civice și de persoane private ce onorau guvernatori, binefăcători, personalități locale și, pe de alta, creșterea numerică a epigrafelor cu caracter juridic, emise, deci, de administrația imperială, și a celor privind construirea sau refacerea de către guvernatori, comandanți militari sau trupe a unor edificii de natură administrativă și militară – toate, dovezi concludente ale prevalenței everghetismului suveranilor și a „actelor Statului imperial"[20]. În ceea ce privește conținutul, evoluția cea mai spectaculoasă o prezintă titulatura imperială, a cărei tendință, foarte probabil și ca urmare a unei implicări speciale a împăratului și a aparatului cancelariei, este spre simplificare – fapt constatat inclusiv în surse literare[21]. Se păstrează doar o serie de „standard epithets", cum le numește Timothy D. Barnes[22] (*Augustus*, *maximus*, *invictus*/ *victor* ș.a.), unele *cognomina devictarum gentium* (tot mai rare în epigrafia constantiniană) și *cognomina ex virtute* selective; se înlocuiește construcția depersonalizată *Imperator Caesar* cu cea subiectivă *D(ominus) N(oster)*, se reduce progresiv, până la eliminare definitivă, prezența unor titluri și apelative care, în vremurile Imperiului clasic, alcătuiau ceea ce sursele numesc *statio* (*principis*)[23] sau *honorum continuatio*[24], iar istoricii moderni – „charge impériale", „le métier d'empereur"[25] (*pontifex maximus*, salutațiile, consulatul, *tribunicia potestas*, *proconsulare imperium*, *pater patriae*) și, pe fondul instituirii monarhiei funcționale sub Tetrarhie[26], iar apoi a celei dinastice și ereditare sub Constantin[27], dispar liniile genealogice. *Intitulatio* rămâne cvasicompletă pe *miliaria* și epigrafe cu conținut juridic (*edicta*, *rescripta*, *sacrae litterae*)

[19] TANTILLO 2017c, p. 56–77; BOLLE, MACHADO & WITSCHEL 2017; DESTEPHEN 2020, p. 17–34.

[20] FEISSEL 2009, p. 97–128.

[21] *E.g.*: Lact., *Mort.*, XLVIII, 2: *… ego Constantinus Augustus… ego Licinius Augustus…*; Eus., *HE*, IX, 9ª, 1: Ἰόβιος Μαξιμῖνος Σεβαστός; X, 5, 4: ἐγὼ Κωνσταντῖνος ὁ Αὔγουστος κἀγὼ Λικίννιος ὁ Αὔγουστος; 5, 18; 5, 21; 6, 1: Κωνσταντῖνος Σεβαστός; *VC*, II, 24, 1; 46, 1; 48, 1; 64, 1; III, 30, 1; 52, 1; 60, 1; 61, 1; 62, 1; 64, 1; IV, 35, 1; 36, 1; 42, 1: Νικητὴς Κωνσταντῖνος Μέγιστος Σεβαστός; III, 17, 1: Κωνσταντῖνος Σεβαστός; Amm. Marc., XVII, 5, 10: *Constantius semper Augustus*; *CTh*, I, 1, 1: *Imp. Constantinus a. ad Lusitanos…*; I, 2, 1: *Imp. Constantinus a. Iulio Antiocho praefecto vigilum*; II, 1, 1: *Imp. Constantius a. ad Eustathium pf. p.* etc. Vezi și TANTILLO 2006, p. 271, n. 8, p. 272–273, n. 16.

[22] BARNES 1982, p. 24–26.

[23] *Cf. SHA, Ver.*, I, 6: *statio*; *Comm.*, I, 8: *statio imperatoria*; *Avid. Cass.*, VII, 1: *statio regia*; *Clod. Alb.*, II, 3: *statio Augusta*.

[24] *SHA, Alex. Sev.*, I, 4.

[25] CHRISTOL 1999b, p. 355–368.

[26] *HD*064239 (Sallmonaj, Macedonia, a. 293–305): *Diis gentis et / deorum creatoribus / dd(ominis) nn(ostris) Diocletiano et / [Maximiano invic]tis Augg(ustis)*; *Pan.*, VI [7] (a. 307), 2, 5: *imperatores semper Herculii* etc.; ȘTEFAN 2005, p. 329–349; MAROTTA 2010, p. 170–188; WARE 2018, p. 113–118.

[27] *Pan.*, VII [6] (307), 2, 2–3; 3, 1–3; X [4] (321), 5, 4; 36, 2; TANTILLO 1998, p. 251–264; LAUDANI 2014, p. 415–416; WARE 2018, p. 118–132.

mai ales din perioada tetrarhică[28]. În sfârșit, o inovație cu totul deosebită în epigrafia imperială este introducerea, în locul secvențelor abandonate, a unor „anomalii" – titluri și epitete neoficiale[29], de certă proveniență retorică, expresii laudative, aclamații, formule tipice discursului encomiastic – *semper Augustus*[30], *aeternus/ perpetuus semper Augustus*[31], *victor*[32], *victor ac triumfator semper Augustus*,

[28] *E.g.*: *EDCS*-20200003: *Edictum de pretiis rerum venalium* (Aphrodisias, Caria, a. 301); *AE* 2002, 1293 = *HD*046334: rescriptul împăratului Galerius de la Heraclea Sintica (Macedonia), databil între 10 decembrie 307 și 30 aprilie 308: *Imp(erator) Caes(ar) Galerius Valerius Maximianus Pius Felix Augustos* (sic!)/ *pont(ifex) m(aximus) Ger(anicus) m(aximus) VI Sarm(aticus) m(aximus) V Pers(icus) m(aximus) II Br(i)t(annicus) m(aximus) Carp(icus) m(aximus) V Arm(eniacus) m(aximus) Med(icus) m(aximus) / Adiab(enicus) m(aximus) trib(unicia) p(otestate) XVII imp(erator) III p(ater) p(atriae) proc(onsul)...* (VERRECCHIA 2016–2017, p. 36–37, nr. 29; CASELLA 2017, p. 157–159); *AE* 1999, 1502 = *HD*048603: *sacrum edictum* (?) al împăratului Galerius de la Sinope datând din a doua jumătate a anului 310: *Imperator Caesa[r] Galeri[us Val(erius) Maximianus P(ius) F(elix)] / Invictus Augustus pontif(ex) [max(imus) Germ(anicus) max(imus) sept(imium) Aegypt(iacus) max(imus) Theb(aicus) max(imus) Sarm(aticus) max(imus)] / quint(um) Persic(us) max(imus) tert(ium) Brett(annicus)* (sic!) *[max(imus) iter(um) Carp(icus) max(imus) sext(um) Armen(iacus) max(imus)] / Med(icus) max(imus) Adiab(enicus) max(imus) trib(unicia) pot(estate) [XIX cons(ul) VII imp(erator) XVIIII] / pater patriae procons(ul)...* (VERRECCHIA 2016–2017, p. 97–99, nr. 100; CASELLA 2017, p. 167–169). Vezi și Eus., *HE*, VIII, 17, 3; IX, 10, 7 (incompletă); FEISSEL 1995, p. 33–53; FEISSEL 2010, p. 117–154.

Sub Constantin, însă, deși apar încă documente epigrafice de acest gen unde se regăsește *intitulatio* completă (*sacra littera* de la Brigetio (Pannonia Superior) din a. 311: *HD*023595: *Imp(erator) Caes(ar) Fla(vius) Val(erius) Constantinus P(ius) F(elix) In(victus) Aug(ustus) p(ontifex) m(aximus) trib(unicia) p(otestate) VII imp(erator) VI co(n)s(ul) p(ater) p(atriae) p(ro)co(n)s{s}(ul) et / Imp(erator) Caes(ar) Val(erius) [[Lici(nianus) Licinius]] P(ius) F(elix) In(victus) Aug(ustus) p(ontifex) m(aximus) tri(bunicia) p(otestate) IIII imp(erator) III co(n)s(ul) p(ater) p(atriae) p(ro)co(n)s{s}(ul)*), se observă, în general, simplificarea acesteia (*e.g.*: *[s]ac(ra) li[tte]r(a)*? afișată la Orcistus (Asia) în 331: *HD*048607: *Imp(erator) Caes(ar) Consta[n]tinus Maximus Guth(icos)* (sic!) *Victor ac trium/fator Aug(ustus)* (VERRECCHIA 2016–2017, p. 151–156, nr. 168); *sacrum rescriptum* de la Hispellum (Spello, Italia), datând din intervalul 333–335: *EDCS*-22901835: *Imp(erator) Caes(ar) Fl(avius) Constantinus / Max(imus) Germ(anics) Sarm(aticus) Got(hicus) Victor / triump(hator) Aug(ustus)*). Aceasta reprezintă, de altfel, tendința generală a evoluției epigrafiei constantiniene – vezi GRÜNEWALD 1990, p. 270–272; TANTILLO 2006, p. 273: din cele peste 520 de inscripții, exceptând miliarii, doar puțin peste 30 dintre ele, datând majoritatea din primii 10–15 ani ai domniei, conțin vechea titulatură.

O revenire are loc sub Iulian, inscripțiile menționând uneori toate elementele titulaturii imperiale – *cf.* *HD*010908 (Bedizzolo, Italia), *HD*011612 (Salamis, Cyprus), *HD*023480, *HD*043709 (Serdica, Thracia), *HD*033737–033738 (Turres, Thracia), *HD*073405 (Gurmazovo, Thracia), *HD*039452 (Veldidena, Raetia) etc.; vezi și CONTI 2005, p. 31–32, 34. Această practică exprima, foarte probabil, interesul suveranului pentru conexiunea cu tradiția protocolară imperială clasică, pe fondul politicii de consolidare a legitimității principatului său.

[29] Despre așa-numitele „titluri neoficiale" prezente în titulatura imperială, vezi BÖNISCH-MEYER 2021.

[30] *E.g.*: *semper Augustus*: *Pan.*, VI [7] (a. 307), 1, 1; Symm., *Ep.* II, 30 (a. 389), 4.

[31] *E.g.*: Dioclețian: *EDR*093775 (Patavium; a. 289-293): *Aeterno imperatori…*; Iulian: *HD*025938 = *LSA*–2252 (Cuicul, Numidia): *Aeterno principi…*; *EDCS*–08201116 = *LSA*–1697 = CONTI 2004, 96; *Pan.*, IV [8] (a. 297), 13, 3; VI [7] (a. 307), 8, 9; 11, 5; 12, 1; 13, 3: *imperator aeternus* (*aeternus imperator*); *Pan.*, V [9] (a. 298), 16, 4; VI [7] (a. 307), 2, 2: *aeternus princeps*;

magnus et invictus princeps, *pius felix aeternus*, *restitutor orbis*/ *patriae*/ *totius orbis*/ *operum publicorum*, *bono generis humani creatus*, *bono rei publicae natus*[33] ș.a. Astfel, se creează „a new epigraphic discourse”[34], epigrafia retoricizându-se, devenind o componentă a unui adevărat *network* mediatic, alături de monede, *sacrae litterae*, *diptycha*, discursuri de tip ceremonial și celebrativ (*basilikòs lógos*, *presbeutikòs lógos* ș.a.)[35], scrieri literare și opere de artă, a căror menire este de a elogia calitățile (*virtutes*, *bona*) și faptele (*res gestae*, *acta*) suveranilor, de a creiona potretul unui principe model, de a evidenția statutul ontologic diferit (divin, providențial, sacru) al acestora, de a individualiza o guvernare, de a crea consens între putere și cercurile socio-politice și culturale din Roma sau alte reședințe imperiale, elita provincială, armată[36].

Aceeași tendință spre retoricizare se observă și în inscripțiile dedicate guvernatorilor prin reducerea referințelor la *cursus honorum* și focalizarea mesajului pe elogiul virtuților civice și al calităților intelectuale ale titularilor[37],

---

Symm., *Ep.* II, 31 (a. 389): *apud aeternum principem dominum nostrum Theodosium ueritatis*. Despre titlul *aeternus Augustus*, vezi BALBUZA 2017, p. 103–126.

[32] *E.g.*: Eus., *VC*, II, 19, 2: νικητὴς βασιλεύς; BARNES 1981, p. 77.

[33] MALIGORNE 2008, p. 291–304.

[34] TANTILLO 2017c, p. 70.

[35] Pentru tipologia lor, vezi Men. Rhet., Περὶ ἐπιδεικτικῶν, II, 368, 1–377, 30; 424, 6–424, 2 (RUSSELL & WILSON 1981, p. 76–95, 180–181).

[36] În discursul rostit în 389 în Senatul de la Roma în prezența împăratului Theodosius, în care elogia victoria acestuia asupra uzurpatorului Maximus, oratorul Latinus Pacatus Drepanius îndemna pe poeți (*pii vates*) s-o celebreze în toate genurile literare şi în toate limbile (*hoc omnibus litteris linguisque celebrate*) iar pe artiști (*artifices*) s-o glorifice în variate forme de artă, care să decoreze forurile şi templele (*his fora, his templa decorentur*), s-o sculpteze în fildeş şi marmură (*haec ebore reddantur haec marmore*), s-o facă să trăiască în pictură (*haec in coloribus vivant*), s-o incizeze în bronz (*haec in aere moveantur*), s-o graveze pe geme pentru a le spori valoarea (*haec gemmis augeant pretium*) (*Pan.*, XII [2], 44, 5); totodată, nu fără vanitate, fiind convins că *oratio* pronunţată de el înfăţişa fapte și calităţi ale suveranului cu adevărat ieşite din comun (*miracula*) (*Pan.*, XII [2], 47, 5), oratorul se recomanda pe sine ca sursă de inspiraţie scriitorilor (*a me gestarum ordinem rerum stilus omnis accipiet*), poeţilor (*a me argumentum poetica*), istoricilor (*a me fidem sumet historia*) (*Pan.*, XII [2], 47, 6). Din bibliografie, vezi MacCORMACK 1981; CHRISTOL 1999b, p. 355–368; NOREÑA 2001, p. 146–168, în special p. 152–160; MONDIN 2002, p. 171–202; PORENA 2005, p. 51–65; BRUZZONE 2008, p. 50–53; AGOSTI 2010, p. 164; SALWAY 2012, p. 137–157; MARANESI 2012, p. 43–55; MARANESI 2013, p. 99–112; MARANESI 2014, p. 661–668; MARANESI 2016; LOPETEGUI 2013, p. 189–207; LIVERANI 2014, p. 3-32, în special 11–15; LJUBOMIROVIĆ 2015, p. 1419–1434; WARE 2018, p. 132–134; GARCÍA RUIZ 2018, p. 204–233; MARTÍNEZ VELA 2019, p. 139–148.

[37] *E.g.*: inscripția de pe baza de statuie a lui Laenatius Romulus, guvernator al Tripolitaniei, ridicată la Leptis Magna în 324–326: *tantam* / *moderatio/nem iudici/orum provi/sionesque sa/luberrimas* / *adque felici/tatem adven/tus eius* (*HD*021543 = *LSA*–2179, Ignazio Tantillo & Francesca Bigi); inscripția de pe baza statuii din bronz a lui Ceionius Italicus, guvernator al Numidiei, pusă în forumul orașului Constantina (Cirta), posibil în 343: *… Ceionio Italico, v(iro) c(larissimo) et consu/lari, continentiae, integri/tatis, patientiae, aequitatis* / *atque honorificentiae sin/gulari ac praecipuo viro…* (*LSA*–2327, Ulrich Gehn); inscripția de pe baza statuii lui Flavius Vivius Benedictus, guvernator al Tripolitaniei, ridicată de către *civitas Sabrathensis* în 378: *[Fl(avi) Vivi Benedicti, v(iri)] p(erfectissimi)* / *totius integritatis, modera/tionis, iustitiae, provisionis,* / *fidei, benignitatis, fortitudinis* / *ac beneficentiae viro Fl(avio) Vivio* / *Benedicto…* (*HD*059090 = *LSA*–2333); NERI 1981, p. 175–201;

așa cum stipulau normele diferitelor categorii de *encomia* teoretizate de specialiștii genului – *epibatérios lógos*, prilejuit de *adventus* a unui guvernator, *prosphōnētikòs lógos*, pronunțat pentru un guvernator într-un spațiu public, *klētikòs lógos*, discurs de invitație a unui guvernator la o sărbătoare locală[38].

În acest context epistemologic, putem face constatarea că, în istoriografia noastră, spre deosebire de alte aspecte privitoare la evoluția fenomenului epigrafic din Dobrogea romană târzie, parte a provinciei Scythia, care au făcut obiectul unor documentate și erudite contribuții ale regretatului savant Emilian Popescu[39], tendința spre retoricizare a textului epigrafic n-a fost studiată. Asupra acesteia ne vom opri mai jos, având ca suport documentar câteva inscripții dobrogene datate, în linii generale, în veacurile III-IV, ale căror formule și termeni le vom supune unei lecturi intertextuale, respectiv prin raportarea la sintagmele și vocabularul similar din discursurile elogiative rostite în contexte celebrative și solemne de către oratori gallo-romani din secolele III-IV, discursuri reunite, încă din Antichitatea târzie, în *corpus*-ul intitulat *XII Panegyrici Latini*[40], și la orațiile datorate vestiților intelectuali ai veacului al IV-lea Symmachus, Ausonius, Claudius Claudianus, dar și la alte scrieri târzii (*breviaria*, *Scriptores Historiae Augustae*, *epistulae* ș.a.).

1. Prezența unor abateri de la formularul standard al textului epigrafic oficial se semnalează în spațiul dobrogean al Moesiei Inferior încă sub domnia Severilor. Astfel, alături de dedicații în care *intitulatio* conține cvasitotalitatea atributelor tradiționale – semn al conformității politice impuse de limitele stricte ale exigențelor cancelariei imperiale[41] –, se întâlnesc și inscripții onorifice redactate în numele instituțiilor orășenești, deci având tot caracter oficial, care, prin termeni și construcții neprotocolare, denotă o anumită libertate a emitenților, o înclinație a acestora către înlocuirea formulelor standardizate, „reci", cu termeni și expresii din sfera morală și afectivă, neconvenționale în formula imperială, dar frecvente în creații retorice de tip *encomium*. De exemplu, pe o inscripție în limba greacă de la Histria, se arată că sfatul și poporul preastrălucitei cetăți a histrienilor cinstesc „pe Slăvita Iulia Domna, Zâna bună a lumii întregi, mama preadivinului și neînvinsului împărat Antoninus" (Ἰουλίαν Δόμναν Σε(βαστὴν) Τύχην τῆς οἰκουμένης, μητέρα τοῦ θειοτάτου καὶ ἀνεικήτο[υ] Αὐτοκράτορος Ἀντωνείνου)[42]. Reprezentarea Iuliei Domna ca zeița *Tyche* este cunoscută în

SLOOTJES 2006, p. 105–141; AGOSTI 2010, p. 164; TANTILLO 2011, p. 341; PORENA 2014, p. 195–214; ORLANDI 2017, p. 408–411; MAROTTA 2018, p. 113–119. E un fenomen similar celui din *epigrammata* poetice – *e.g.* Symm., *Ep.* I, 2 (a. 375), 3–7.

[38] Men. Rhet., Περὶ ἐπιδεικτικῶν, II, 378, 1–388, 15; 414, 31–418, 3; 424, 3–430, 8 (RUSSELL & WILSON 1981, p. 95–115, 164–171, 182–193). Pentru întreaga problematică generarată de *adventus* al unui guvernator într-un oraș, vezi PORENA 2005, p. 28–51.

[39] POPESCU 1995, p. 285–293; POPESCU 2000, p. 349–358; POPESCU 2019, p. 521–558.

[40] Despre acest *corpus*, *cf.* SCHANZ 1970, p. 116–119; LEBRECHT SCHMIDT 1989, p. 161–172; LASSANDRO 2000a, p. 9–43 (din această ediție vom cita mai jos); HARTMANN 2009, p. 39–40; WARE 2019, p. 291–304.

[41] *E.g.*: Histria: *ISM* I 323; Tomis: *ISM* II 81(47), 84(50); *ISM* VI.2, 474, 475, 476, 611, 612, 613; Callatis: *ISM* III 196 (= *IGLR* 84a), 474; Axiopolis: *ISM* IV 216; Seimeni (jud. Constanța): *ISM* V 2; Carsium: *ISM* V 95, 96 etc.

[42] *ISM* I 89.

Orientul greco-roman[43]. Tot la Histria, pe un altar votiv a cărui inscripție elogiază pe Iulia Maesa, bunica lui Elagabal, apare aceeași expresie amintită mai sus ([Ἰο]υλίαν Μα[[ῖσαν]] Σ[ε/βα]στήν, Τύχην τῆς [Ο]ἰκουμένης, μάμμην / [τ]οῦ θειοτάτου κ[αὶ] / ἀνεικήτου Αὐτοκρ[ά]/τορος [[Ἀντωνείν]ο[υ]]), aici, traducerea lui D. M. Pippidi fiind „Ocrotitoarea lumii întregi”[44]. După Attilio Mastino, dedicațiile fac aluzie la una dintre harismele indispensabile necesare unui suveran roman pentru a cuceri și stăpâni lumea – Τύχη (*Fortuna*). Plutarh a pus-o în relație specială cu romanii în tratatul Περὶ τῆς Ῥωμαίων τύχης (*De fortuna Romanorum*). Acesteia i-a asociat o altă virtute cosmocratică – Ἀρετή (*Virtus*), ambele conexându-le cu Alexandru Macedon (Περὶ τῆς Ἀλεξάνδρου τύχης – *De Alexandri fortuna aut virtute*)[45]. În acest caz, cele două epigrafe ar proba faptul, documentat și mai jos, că notabilitățile histriene erau la curent cu ideologia universalistă alexandrină a lui Caracalla, difuzată prin diverse canale de comunicare specifice Antichității – statui, monede, inscripții[46]. Aceasta s-a perpetuat și sub Elagabal, „falsul Antoninus”[47], autodeclarat, însă, în mod oficial, fiul lui Marcus Aurelius Antoninus (Caracalla) și nepotul lui Septimius Severus[48], așa cum o atestă în mod explicit istoricul grec Herodian[49], apelativele cosmocratice *rector orbis* de pe monede antiohiene din anii 218–219 și [σω]τὴρ τῆς οἰκουμένης de pe o inscripție de la Sparta datând din 219–222[50] și portretele de la începutul Principatului care imitau pe cele alexandrine ale lui Caracalla[51]. În egală măsură, titlurile celor două principese syriene, de „caracter extraoficial”, dovedesc că autoritățile histriene, asemenea celor din alte *civitates* din Imperiu, care, de exemplu, numeau pe Iulia Domna *mater populi Romani*[52] iar pe Iulia Mamaea δέσποινα τῆς οἰκουμένης și *mater universi generis humani*[53], aderaseră la consensul universal creat în jurul casei imperiale prin afirmarea ostentativă a

[43] LICHTENBERGER 2011, p. 239, 353, 368–370, 389.

[44] *ISM* I 93.

[45] MASTINO 1986, p. 78–79, n. 104, p. 91 (p. 63–162).

[46] Hdn., IV, 8–10; Cass. Dio, LXXV, 13; LXXVII, 7–9; 22; LXXIX, 1; *SHA*, *Carac.*, II, 1–2; MASTINO 1981; MASTINO 1984, p. 559–560; MASTINO 1986, p. 91–94; ESPINOSA 1990, p. 37–51; RAHIM SHAEYEGAN 2004, p. 294–296; den HENGST 2010, p. 78–81; MOLINA MARÍN 2015, p. 223–250; KOVACS 2015, p. 60–70; RAYCHEVA 2016, p. 276–289.

[47] Cass. Dio, LXXVIII, 32, 3; 34, 4; 35, 1; 36, 1; 38, 1–2; 39, 4; 39, 6; 40, 2; LXXIX, 1, 1; 2, 4; 3, 1; 12, 2[2]; 17, 1; 18, 4; 19, 1[a]; *SHA*, *Hel.*, VIII, 4; XXXIII, 8.

[48] Cass. Dio, LXXIX, 2, 2; *HD*04471: *divi Antonini Magni Pii filius, divi Seueri Pii nepos*; SCOTT 2013, p. 245–246.

[49] Hdn., V, 7, 3; vezi și Cass. Dio, LXXIX, 17, 3–18, 1–4.

[50] MASTINO 1986, p. 88, 91, n. 191, p. 95, 140, 155.

[51] KOVACS 2015, p. 62, cu bibliografie.

[52] Roma, a. 209 (*EDR*122017 = *EDCS*–17300572); Nicopolis ad Istrum (Thracia), a. 212–217 (*IGBulg* II, 635): μητέρα... / [καὶ δήμου Ῥωμαίων ------]. În context, amintim opinia conform căreia τύχη τῆς οἰκουμένης de pe epigrafa histriană ar fi echivalent cu *mater populi Romani* – vezi CONESA NAVARRO 2020, p. 311, n. 18.

[53] Primul e atestat la Augusta Traiana (Thracia) (*IGBulg* III/2, 1561), cel de-al doilea, la Ulpia Traiana Sarmizegetusa (Dacia) (*IDR* III/2, 64 = *ILD* 271 = *HD*043704) și în *conventus Karthaginensis* (Hispania Citerior) (*HD*037569); MASTINO 1986, p. 96; CONESA NAVARRO 2020, p. 303, 311, 312, 318.

„maternității instituționale" ecumenice a Augustelor[54].

2. Pe o inscripție de la Histria pusă de sfatul și poporul histrienilor, dedicanții au ținut să sublinieze puterea universală, cosmocratică, similară celei a zeilor, a împăratului Caracalla prin expresia γῆς καὶ θαλάσσης δεσπότης („stăpânitorul mării și al pământului")[55]. Tema – cum a arătat încă Dionisie M. Pippidi în comentariul din *ISM* I – este „veche"[56], dar a fost reluată în perioada crizei[57], „explodând" într-o dimensiune encomiastică în Antichitatea târzie, așa cum o arată epigrafele[58], papirii[59], panegiricile gallo-romane din secolele III-IV[60], unele orații politice ale lui Themistius[61], poemele politice ale lui Claudianus[62], *Historia Augusta*[63] și alte izvoare literare[64]. Această recrudescență a survenit pe fondul mutațiilor semnificative din ideologia politică: Imperiul roman era asimilat imperiului celest, având preeminență nu numai asupra umanității, ci și asupra pământului și mării – *Romana res plurimum terra et mari valuit*, spunea panegiristul Eumenius în 298[65] –, iar suveranitatea principilor era echivalată celei a divinității supreme[66], puterea lor extinzându-se nu doar asupra universului antropologic, ci și a celui fizic – *Omnes terras omniaque maria plena esse vestri*, arată

[54] LEVICK 2007; MARZO 2019, p. 165–185; CONESA NAVARRO 2019, p. 185–223; CONESA NAVARRO 2020, p. 295–323.

[55] *ISM* I 90.

[56] *ISM* I, p. 231; MASTINO 1986, p. 88, 147–150, 152; SCHULER 2007, p. 383–403.

[57] MASTINO 1986 p. 147, 150, 152, 156 (cu exemple); PEACHIN 1990, p. 179 (nr 136), 189 (nr. 180, 185), 190 (nr. 186-188) (Gordian III), 213 (nr. 94) (Philippus Arabs), 252 (nr. 87) (Traianus Decius), 309 (nr. 75) (Valerian), 319 (nr. 150) (Gallienus), 353 (nr. 397–398) (Valerian și Gallienus), 366 (nr. 6) (Macrianus); KÖRNER 2002, p. 213 (Ps.-Ael. Aristid., Εἰς βασιλέα, 24: βασιλεὺς τῶν ὅλων; Philippus Arabs?).

[58] *E.g.*: *LSA*–550 (Milet, Caria, a. 361–363): τὸν γῆς καὶ θαλάσσης καὶ παντὸς ἀνθρώ/πων ἔθνους δεσπότην, Φλ(άβιον) Κλαύδιον / Ἰουλιανὸν αὐτοκράτορα, τὸν πάσης / οἰκουμένης δεσπότην; *LSA*–2706 (Iasos, Caria; a. 361–378; rededicată lui Theodosius I sau II, a. 379–450): τὸν γῆς καὶ θαλάσ/σης καὶ παντὸς τοῦ / τῶν ἀνθρώπων ἔ/θνους τε καὶ γένους / δεσπότην; *LSA*–9 (Gortyna, Creta; Galerius, a. 293–305): τῆς οἰκουμένης δεσ[πότην]; *LSA*–264 (Side, Pamphylia; a. 353–361): τὸμ πάσης οἰκουμένης / δεσπότην etc.; MASTINO 1986, p. 66, 147, 148, 150, 152; CONTI 2004, p. 73 (nr. 20), 84–85 (nr. 36), 96–97 (nr. 54), 114 (nr. 79), 116 (nr. 83).

[59] *POxy 4352*, fr. 5.II, 18–20 (*apud* AGOSTI 2002, p. 53).

[60] ZUGRAVU 2021, p. 111–141.

[61] CHAMBERS 1968, p. 14–18 (*The Divine Power as the Archetype of the King*).

[62] Claud., *III cons. Hon.* (a. 396), 189–190: *Vnamini fratres, quorum mare terraque fatis / debentur*; 201–211 (209: *vestri iuri erit, quicquid complectitur axis*); *IV cons. Hon.* (a. 398), 19–20: *diademata mundo / sparsit Hiberia domus*; 22: *terrae dominos pelagique futuros*.

[63] *SHA, Prob.*, XI, 2: *mundi princeps*; *Car.*, XVIII, 4: *principes mundi*; *Claud.*, X, 3: *tu, qui nunc… mundum regis*; *Aur.*, XXXII, 4: *princeps totius orbis*; RÖSGER 1983, p. 255–273; RÖSGER 2001, p. 93–100.

[64] Ampelius, *Liber memorialis*, 1, 2: împăratul deține puterea asupra *elementa mundi quattuor: ignis* (*caelum*), *aqua*, *aer*, *terra*; *Expositio totius mundi et gentium*, XXIII; XXVIII: *dominus orbis terrarum*; Amm. Marc., XV, 1, 3: *orbis totius dominus*; ANDO 2000, p. 333–335; TRAINA 2015, p. 51–53.

[65] *Pan.*, V [9], 19, 4.

[66] Symm., *Or.* I (a. 368), 1: *Similis est princeps deo pariter uniuersa cernenti, qui cunctas partes nouit imperii*.

oratorul Mamertinus în 291[67].

Orașele grecești vest-pontice au rezonat la această concepție, propagând-o prin intermediul textului epigrafic care, deși mai modest decât cel oratoric, emfatizează puterea universală a împăraților: pe o inscripție de la Histria redactată la hotărârea sfatului și a poporului cetății, Maximinus Thrax este numit γῆς καὶ θαλάσσης καὶ παντὸς ἀνθρώπων ἔθνους δεσπότης[68], iar pe o alta de la Callatis, emanând, de asemenea, de la instituțiile orașului, suverani cu nume căzute în lacună de la sfârșitul veacului al III-lea și începutul celui următor sunt desemnați ca κύριοι κοζμοκράτορες ἀνίκητοι[69].

3. Pe o lespede cu inscripție onorifică de la Noviodunum datând din anul 234, pusă de legatul provinciei Moesia Inferior C. Messius Quintus Decius Valerius în cinstea Iuliei Mamaea Augusta, Severus Alexander este numit *optimus princeps*[70]. Epitetul *optimus*, cu antecente în ideologia politică republicană privitoare la *optimus civis* (*vir*)[71], a devenit în epoca imperială apelativul tipic pentru bunul suveran, aflat în raporturi cordiale cu Senatul[72]. Este și cazul lui Severus Alexander, despre care sursele literare menționează relațiile excelente avute cu înaltul ordin senatorial și cu *praesides provinciarum*[73]. De aceea, nu e de mirare că pe monumente epigrafice și în opere literare redactate în cercurile politice și culturale senatoriale este caracaterizat ca *optimus*[74]. Inscripția noviodunensă, al cărei emitent este guvernatorul provinciei, viitorul împărat, reflectă această atitudine. Totuși, apelativul respectiv nu face parte dintre *nomina* convenționale, acordate de Senat în momentul investirii, despre care ne informează pe larg *Historia Augusta*[75], fiind, ca și în cazul altor dedicații similare ale unor persoane aflate în servicii oficiale, expresia unei gratitutini personale, izvorâte pe fondul de simpatie de care se bucura ultimul dintre Severi în rândurile tuturor ordinelor sociale[76].

În Antichitatea târzie, *optimus princeps* devine un *topos* fundamental al retoricii politice, destinat să evidențieze desăvârșirea morală și etică a principelui – pentru oratorul Claudius Mamertinus, *optimus* și *sanctus* sunt sinonime, ambele

---

[67] *Pan.*, III [11], 14, 3.

[68] *ISM* I 94; PEACHIN 1990, p. 119, nr. 86.

[69] *IGLR* 85.

[70] *ISM* V 269.

[71] HELLEGOUARC'H 1963 [1972], p. 351, 368, 495–500.

[72] GREGORI & BIANCHINI 2017, p. 230-244; BIANCHINI & GREGORI 2018, p. 195–206; BÖNISCH-MEYER 2021, p. 15–16, 94–99, 102, 135–142.

[73] Hdn., VI, 1, 2; 1, 4; 1, 7; 9, 8; *SHA*, *Alex. Sev.*, I, 5; VI-XII; XVI; XVIII, 2; XIX; XXI, 3–5; XXII, 6; XXIV, 1; XLII, 4; XLIII, 1–3; XLV, 6; XLVI, 5; LXVI, 4.

[74] *HD*029812 (Ucubi, Baetica) (a. 222–235), *HD*042605 (Novae, Moesia Inferior) (a. 227), *HD*048068 (*optimus et maximus princeps*) (Uriu, Dacia) (a. 222–235); *SHA*, *Heliog.*, XIII, 2: *optimus*; XIII, 5: *optimus et rei p. necessarius*; XXXV, 2: *optimus*; *Alex. Sev.*, I, 5: *bonus princeps*; VII, 2: *bonus imperator*; LXI, 7: *optimus*; LXV, 2: *optimus*; LXVI, 1: *optimus*; LXIII, 6: *imperator optimus*; *Maxim.*, VII, 3: *optimus imperator*; *Aur.*, XLII, 4: *optimus*; LXVIII, 4: *bonus princeps*; BÖNISCH-MEYER 2021, p. 27–28, 199–201.

[75] *SHA*, *Alex. Sev.*, I, 3-5; II, 3; VIII, 1; vezi și Hdn., VI, 1, 1.

[76] Vezi Hdn., I, 1, 2.

caracterizându-l pe Iulian[77] –, meritele lui strălucite față de stat[78] și caracterul echilibrat al puterii acestuia. *Optimus* este acel suveran care gestionează corespunzător problemele complexe ale statului[79] și ale locuitorilor lui (*res humanae*), așa cum subliniau unii dintre oratorii gallo-romani din veacurile III-IV[80] și cum o demonstrează titlul cu totul singular în epigrafia elogiativă *humanarum rerum optimus princeps* atribuit lui Constantin[81]. De asemenea, într-o vreme în care autocratismul imperial se instaurează definitiv (*imperium molestissimum*[82], *asperius imperium*[83], cum îl definește Ammianus Marcellinus), alunecând adesea în exces de putere și arbitrariu (*licentia*[84], *imperatoris arbitrium*[85], *voluntas potestatis*[86], *voluntas dominantis*[87], în termenii aceluiași istoric)[88], *optimus* definește împăratul care, pe lângă alte *bona* de excelență (*gravitas*, *modestia*, *decor*, *pietas*, *sollecitudo*, *rei militaris scientia* ș.a.)[89], posedă *dos prima*, cum se exprima autorul anonim al *Historia*-ei *Augusta* (sfârșitul veacului al IV-lea) – *clementia*[90]. Din acest punct de

[77] Aur. Vict., *Caes.*, 9, 1: despre Vespasian: *sanctus omnia*; 11, 1: despre Titus: *imperator optimus*; *Pan.* XI [3] (a. 362), 3, 2 (*optimus imperator*); 4, 5 (*sanctus*).

[78] Aur. Vict., *Caes.*, 41, 21: despre Constantin: *in summo ingenio atque optimis rei publicae moribus*.

[79] Aur. Vict., *Caes.*, 39, 26; despre tetrarhi: *satis optimi reipublicae fuere*; Ps.-Aur. Vict., *Epit. de Caes.*, XIII, 2: despre Traian: *Iste talem se rei publicae praebuit qualem uix aegreque exprimere ualuerint summorum scriptorum miranda ingenia*.

[80] *Pan.*, II [10] (a. 289), 3, 3: *… in tam arduo* ***humanarum rerum*** *stare fastigio…*; IV [8] (a. 297), 4, 3: *Sed neque Sol ipse neque cuncta sidera* ***humanas res*** *tam perpetuo lumine intuentur quam vos tuemini…*; VI [7] (a. 307), 1, 4: *Quid <enim>* ***rebus humanis*** *contingere potuit aut nobilius ad gloriam aut certius ad salutem…*; 2, 3: *… haec voluptas conservandi* ***generis humani****…*; 9, 1: *Audi doloris nostri liberam vocem, siquidem etiam di ipsi, quod plerumque* ***humanas res*** *neglegant …*; 14, 1: *… caelestique nutu* ***rebus humanis*** *fata decernere*; VII [6] (a. 310), 2, 4: *… ut iam summo gradu et supra* ***humanarum rerum*** *fata consisteres…*; XI [3] (a. 362), 2, 3: *salutare* ***humano generi*** *sidus*; Auson., *Grat. act.* (a. 379), VIII, 40: *… clementia, quam* ***humano generi*** *impertis;* XVIII, 80: *tu Gratiano* ***humanarum rerum*** *domino…*; vezi și TANTILLO 2006, p. 76, n. 31.

[81] *EDR*073761 (Roma, a. 326); *EDR*082087 (Roma, a. 326–327); *EDR*106385 (Roma, 1 decembrie 326–24 iulie 327); *EDR*081480 (Roma, a. 326–328); *EDR*074398 (Roma, a. 327); *EDR*078343, *EDR*091267 (Roma, a. 327–328); *EDR*010205 (Roma, a. 327–328); *EDR*070633 (Roma, a. 327–328); *EDR*073374 (Roma, a. 329–330). Vezi și GRÜNEWALD 1990, p. 224 (nr. 228), 225 (nr. 292–294); TANTILLO 2006, p. 274–280; GREGORI 2013, p. 75; GREGORI & FILIPPINI 2013, p. 519; BUONOPANE & GROSSI 2014, p. 169–174, nr. 9–26, 29.

[82] Amm. Marc., XV, 3, 7.

[83] Amm. Marc., XXVI, 8, 14.

[84] Amm. Marc., XIX, 12, 18.

[85] Amm. Marc., XV, 7, 8.

[86] Amm. Marc., XXVI, 10, 10.

[87] Amm. Marc., XXIX, 1, 27.

[88] Vezi ZUGRAVU 2017, p. 240–241.

[89] *E.g.*: *Pan.*, II [1], 4, 1; 14, 2; III [11], 18, 5; V [9], 5, 1; 10, 3; 20, 1; VII [6], 20, 2; X [4], 4, 1; 4, 5; 9, 5; 16, 4; XI [3], 3, 2; XII [2], 16, 1; Aur. Vict., *Caes.*, 11, 1; *SHA*, *Tr. tyr.*, VI, 4; *Aur.*, XX, 8; XLII, 4; *Prob.*, III, 3; XII, 2; XXI, 1.

[90] *SHA*, *Aur.*, XLIV, 1: *Aurelianum quidem multi neque inter bonos neque inter malos principes ponunt, idcirco quod ei* ***clementia****, imperatorum dos prima, defuerit*; vezi și *Av. Cass.*, XI, 5: „«Nu e nimic mai favorabil care să recomande pe un împărat roman în fața popoarelor decât clemența» (*«Non enim quicquam est, quod imperatorem Romanum melius commendet gentibus quam* ***clementia****»*)".

vedere, *princeps optimus* este un *princeps civilis* în tradiția traianeică[91], precum – după oratorul Nazarius – Constantin[92] sau – după retorul Claudius Mamertinus, breviatorul Eutropius și istoricul Ammianus Marcellinus – Iulian[93]. Fără a exclude atitudinile oportuniste, de circumstanță, credem că și într-un asemenea registru moral, ideologic și retoric trebuie interpretat mesajul titlurilor *optimus*, *clemens* sau *clementissimus* din texte epigrafice și numismatice târzii[94]; *optimus et clementissimus princeps* atribuit lui Dioclețian pe o inscripție de la Ephesus (Asia) din a. 293–303[95] este o bună dovadă în acest sens.

În teritoriul dobrogean nu sunt atestate dedicații târzii cu calificativul *optimus*.

4. Callatis, inscripție onorifică, a. 274: *ISM* III, 96 = *HD*043071: *[Im]perator Caesar / [[L(ucius) D]omitius]] / [[Au]relianus]] / [[Pius]] Fe]lix Augustu[s] / [tribu]niciae pote/[stati]s III co(n)s(ul) p(ater) p(atriae) / [pro]consul pon/[tifex m]aximus Part(h)i/[cus] Gutticu[s](!) / [maximu]s Germanicu[s] / [maxim]us Carpicu[s] / m]aximus* ***re]stitutori(!) patri[ae]*** */ [---] / [pra]eses provincia[e] / [dev(otus) numini] maiestatiq(ue) eiu[s]* [96].

După cum se poate observa, alături de numele personal și componentele tradiționale ale titulaturii imperiale în nominativ, figurează și formula extraprotocolară în dativ *restitutor patriae*. Inscripția datează din 274, an în care, după ce a redat Imperiului integritatea teritorială (*Romano nomini orbis est restitutus*)[97] și împăratului legitim unicitatea puterii suverane (*imperator Romani orbis*[98], *princeps totius orbis*[99]), Aurelian a fost aclamat în mod oficial ca *restitutor orbis*, deși, ca expresie a unei realități prezumate, calificativul era folosit încă din 272[100].

Restitutor patriae are un caracter aclamativ și laudativ – deci retoric, și exprimă, foarte probabil, prin singularitatea sa, o legătură specială dintre guvernatorul moesic, identificat cu Marcus Aurelius Sebastianus, și Aurelian[101], de

[91] Eutr., VIII, 4, 1; Ps.-Aur. Vict., *Epit. de Caes.*, XIII, 3: *in civilibus lenitatem*; RATTI 1996, p. 75–88, 245–246; TANTILLO 2006, p. 275–276; ZUGRAVU 2007, p. 217–248; vezi și *infra*.

[92] *Pan.* IX [4] (a. 321), 34, 4; LAUDANI 2014, p. 397–399, cu bibliografie.

[93] *Pan.* XI [3] (a. 362), 3, 2: *optimus imperator*; 27, 3: *civilior*; 28, 1: *civilis animus*; 31, 1: *civiliter*; Eutr., X, 16, 3: *civilis in cunctos*; Amm. Marc., XVI, 1, 4: *clemens ut Antoninus*. Vezi și φιλανθρωπότατος de pe o inscripție de pe o bază de marmură de la *Magnesia ad Maeandrum* (Turcia) – CONTI 2004, p. 84, nr. 35.

[94] Vezi exemple în MASTINO 1986, p. 109, 128, 132, 143, 146; PEACHIN 1990, p. 112 (nr. 40), 114 (nr. 57), 129 (nr. 154), 139 (nr. 210–211), 165 (nr. 36), 170 (nr. 68), 174 (nr. 94), 263 (nr. 159–160), 274 (nr. 19), 310 (nr. 80), 312 (nr. 96), 315 (nr. 116), 371 (nr. 6a), 413 (nr. 21), 416 (nr. 41), 417 (nr. 50), 431 (nr. 60), 449 (nr. 30), 450 (nr. 38), 459 (112a); GREGORI & FILIPPINI 2013, p. 528, nr. 9; VERRECCHIA 2016–2017, p. 95–96 (nr. 98), 117–120 (nr. 117–119), 188 (nr. 209), 228 (nr. 254).

[95] *HD*015037 = VERRECCHIA 2016–2017, p. 117, nr. 117.

[96] Vezi și PEACHIN 1990, p. 396, nr. 106; VERRECCHIA 2016–2017, p. 56–57, nr. 52.

[97] *SHA*, *Aur.*, I, 5; XXXII, 4; XLI, 7–8.

[98] *SHA*, *Aur.*, XVI, 7.

[99] *SHA*, *Aur.*, XXXII, 4.

[100] MASTINO 1986, p. 100–101; WATSON 2003, p. 174; WHITE 2004; KIENAST, ECK & HEIL 2017, p. 226.

[101] Pentru prezența lui Aurelian în Doborgea, vezi OPRIȘ 2018, p. 159–172.

vreme ce, la fel ca și acestuia, ulterior, numele i-a fost martelat[102]. În orice caz, ea constituie una dintre multiplele construcții cu substantivul *restitutor* proliferate exponențial sub Aurelian, așa cum o atestă sursele numismatice, epigrafice și literare (aici, inclusiv cu lexeme din aceeași familie)[103]. Faptul e în perfectă consonanță cu așteptările politice și ideologice ale unei epoci frământate, ale unei societăți aflate în schimbare: după cum a demonstrat Lukas de Blois, scrierile autorilor de limbă greacă din veacul al III-lea (Cassius Dio, Herodian, Asinius Quadratus, Dexippus, Pseudo-Aelius Aristides ș.a.), conservate în mai mare măsură decât cele latinești, arată fără echivoc că, mai ales în contextul crizei, se accentuează ideea despre un împărat *restitutor* și apărător al valorilor civilizației greco-romane și al cadrului politic, juridic și spiritual al afirmării lor – statul roman[104]. Sintagme precum *restitutor orbis*, *restitutor generis humani*, *restitutor publicae securitatis*, *restitutor sacrorum et libertatis*, *restitutor saeculi* ș.a.[105] de pe epigrafe sau monede din diferite colțuri ale Imperiului reflectă diseminarea acestei concepții atât la nivelul elitei politice, cât și al grupurilor sociale mai largi. Ea se întâlnește și în perioada ulterioară, a instaurării treptate a stabilității începând cu ultimele decenii ale secolului al III-lea, când se înregistrează un număr sporit de aclamații, unele inovative față de intervalul anterior, create prin valorificarea termenului *restitutor* – *restitutor orbis*, *totius orbis restitutor*, *restitutor orbis sui*, *restitutor generis humani*, *restitutor libertatis*, *restitutor publicae libertatis*, *restitutor publicae salutis libertatisque communis*, *restitutor orbis sui terrarum*, *restitutor invictis laboribus privatorum et publicae salutis*, *restitutor urbis Romae*, *urbium restitutor*, *restitutor Romanae religionis*, *restitutor sacrorum*, *restitutor omnium rerum*, *restitutor imperii Romani* ș.a.[106]. Este neîndoielnic că unele dintre aceste

[102] VERRECCHIA 2016–2017, p. 57.

[103] *SHA*, *Aur.*, I, 5: «*… per quem totus Romano nomini orbis est restitutus…* »; IX, 4: «*… ille Galliarum restitutor …*»; XLI, 8: «*Illo vincente Illyricum restitutum est… Ille… orientem femineo pressum iugo in nostra iura restituit…*»; MASTINO 1986, p. 100–101, 142–143; PEACHIN 1990, p. 384 (nr. 9–11), 385 (nr. 13), 386 (nr. 24–27), 387 (nr. 28–32, 37), 389 (nr. 50), 390 (nr. 51–53, 55, 57–59), 391 (nr. 63–64), 393 (nr. 79), 395 (nr. 101), 396 (nr. 106), 397 (nr. 111–112), 398 (nr. 116–117), 399 (nr. 127), 400 (nr. 129, 132); WATSON 2003, p. 174; WIENAND 2105, p. 63–99.

[104] de BLOIS 1998, p. 3443.

[105] MASTINO 1986, p. 97, 99, 100, 101, 102, 104, 106; PEACHIN 1990, p. 109 (nr. 19) (Maximinus Thrax), 166 (nr. 39) (Gordian III), 170 (68a) (Gordian III), 176 (nr. 115) (Gordianus III), 202 (nr. 17) (Philippus Arabs), 233 (nr. 244) (Philippus Arabs), 248 (nr. 61) (Traianus Decius), 299 (nr. 7) (Valerian), 300 (nr. 15–17) (Valerian), 301 (nr. 21–22) (Valerian), 303 (nr. 35) (Valerian), 311 (nr. 88) (Valerian), 312 (nr. 97) (Valerian), 313 (nr. 106) (Valerian), 314 (nr. 111) (Valerian), 315 (nr. 117) (Valerian), 317 (nr. 134–136) (Valerian), 318 (nr. 142) (Valerian), 319 (nr. 146) (Valerian), 372 (nr. 11, 18) (Claudius II), 411 (nr. 4) (Tacitus), 421 (nr. 14) (Florianus), 422 (nr. 21) (Florianus), 424 (nr. 4) (Probus), 426 (nr. 19, 26) (Probus), 427 (nr. 30, 31, 33, 34) (Probus), 428 (nr. 35, 42) (Probus), 429 (nr, 45, 46) (Probus), 430 (nr. 52, 53) (Probus), 431 (nr. 54–56, 58) (Probus), 438 (nr. 114) (Probus), 447 (nr. 19, 23) (Carus), 475 (nr. 15) (Postumus), 476 (nr. 22–24) (Postumus).

[106] MASTINO 1986, p. 105–107, 109–113, 125, 142–144; CONTI 2004, p. 69–72 (nr. 17–18), 144–145 (nr. 123–124), 147–148 (nr. 128), 160 (nr. 144), 170–171 (nr. 166), 177–178 (nr. 176–177); TANTILLO & BIGI 2010, p. 321–325, nr. 5–6; ROTHENHÖFER & HOLLAENDER 2012, p. 153–160; GREGORI & FILIPPINI 2013, p. 527 (nr. 4), 528 (nr. 11), 529 (nr. 19), 530 (nr. 23); BRANDT 2016, p. 101–106.

formule reflectă contexte politice, militare, sociale particulare, dar chiar și în aceste cazuri caracterul lor retoric e evident. Tocmai această inflație e o dovadă a funcției predominat retorice pe care o capătă conceptul respectiv, cum o demonstrează cu claritate diverse *encomia* rostite de oratori gallo-romani în cinstea unor suverani din veacurile III-IV – Diocleţian, Maximianus, Constantius I, Constantin, Theodosius I. Aici, *restitutor*, împreună cu alte vocabule din aceeași familie (*restituere*, *restitutus*, *restituta*, *restitutio*), face parte din bagajul lexical al elogiului victoriei și al preocupării principilor de restabilire a situației anterioare[107], deteriorate de uzurpări, invazii, degradare economică și fiscală[108]: structuri teritoriale recuperate și restituite ca *provinciae*[109] sau *civitates*[110], repopulate și redresate economic și financiar[111], reabilitate urbanistic[112], readuse, împreună cu locuitorii lor, la tot ceea ce însemna valorile specifice Imperiului (*omnia… restituta*)[113] – *libertas*[114], *iustitia*[115], *salus/ securitas*[116], *pax*[117]; prin urmare,

---

[107] *Pan.*, VI [6] (a. 307), 10, 4: *cur enim vel recordemur adversa, cum videamus omnia…* ***restituta****?*

[108] L'HUILLIER 1992, p. 190, 278–279; ZUGRAVU 2020a, p. 69–94.

[109] *Pan.*, IV [8] (a. 297), 1, 4: *tot provinciae* ***restitutae***; 3, 3: *Dacia* ***restituta***; 4, 3; 9, 1–2; 10, 1; 12, 1; 17, 2: *O victoria multiiuga et innumerabilium triumphorum, qua Britanniae* ***restitutae****… sunt!*; 17, 4; 18, 4: *Itaque hac victoria vestra non Britannia solum servitute est liberata, sed omnibus nationibus securitas* ***restituta*** *quae maritimo usu tantum in bello adire periculi poterant quantum in pace commodi consequuntur*; 21, 2; VI [6] (a. 307), 4, 3; XII [2] (389), 46, 4: *Italiae recuperatione*. Vezi și Eutr., X, 14, 1: *Galliae* ***restitutae***; Fest., 14, 1: *Mesopotamia* ***est restituta***; *SHA*, *Aur.*, XLI, 8: «*Illo vincente Illyricum* ***restitutum est***».

[110] *Pan.*, V [9] (a. 298), 3, 2: *sed omnes potius quibus divina principium liberalitatis, quibus urbis istius* ***restitutio***; 20, 2: *Videat praeterea in illis porticibus iuventus et cotidie spectet omnes terras et cuncta maria et quidquid invictissimi principes urbium gentium nationum aut pietate* ***restituunt****, aut virtute devincunt aut terrore devinciunt*; VII [6] (a. 310), 22, 7: *patria mea… quia statim erit* ***restituta*** *si videris*; VIII [5] (a. 312), 1, 1: *tibi…* ***restitutori*** *suo /civitas Flavia Aeduorum* – n.n./.

[111] *Pan.*, IV [8] (a. 297), 1, 4; 8, 4; 9, 1–4; 21, 1: *sicut postea tuo, Maximiane Auguste, nutu Nerviorum et Trevirorum arva iacentia Laetus postliminio* ***restitutus*** *et receptus in leges Francus excoluit*; VIII [5] (a. 312), 1, 1: *Si Flavia Aeduorum… tibique* ***restiturori*** *suo…*; XI [3] (a. 362), 9, 1–4; 10, 1-3.

[112] *Pan.*, IV [8] (a. 297), 21, 1–2: *exstructione veterum domorum et refectione operum publicorum et templorum*; V [9] (a. 298), 18, 4: *Nam quid ego alarum et cohortium castra percenseam toto Rheni et Histri et Euphrates limite* ***restituta****?*; 2, 1: *ex hac postulatione quam de* ***restituendis*** *patriae meae Maenianis*; 4, 1: *ut tanto esset inlustrior gloria* ***restitutorum*** *quanto ipsa moles* ***restitutionis*** *immanior*; 11, 3: *Hoc ego salarium… ad* ***restitutionem*** *huius operis… destinare*; 16, 5: *ad* ***restitutionem*** *operum singulorum*.

[113] *Pan.*, VI [7] (a. 307), 10, 4; IV [8] (a. 297), 19, 2: *tandem vera imperii luce recreati*.

[114] *Pan.*, IV [8] (a. 297), 9, 1: *provinciales*; 17, 1: *provinciales*; 18, 7: *Atque ipsam Britanniam, quae sedem tam diuturno sceleri praebuisset, constat victoriam vestram sola sui* ***restitutione*** *sensisse*; 19, 2: *tandem liberi tandemque Romani, tandem vera imperii luce recreati*; VII [6] (a. 310), 6, 1: *recepta libertas*; IX [12] (a. 313), 3, 6; X [4] (a. 321), 31, 5; XI [3] (a. 362), 30, 4: *Illorum anno libertatis orta este, nostro* ***restituta***; XII [2] (a. 389), 45, 6: *cuncti domibus suis, cuncti coniugibus ac liberis, cuncti denique (quod est dulcius) innocentiae* ***restituti*** *sunt*.

[115] *Pan.*, IV [8] (a. 297), 19, 3; VII [6] (a. 310), 16, 1: *Quid de iustitia qua spoliatis amissa* ***restituit****?*

[116] *Pan.*, IV [8], 17, 1 (a. 297): *provincialibus… dederint salutem*; 18, 4: 18, 4: *Itaque hac victoria vestra non Britannia solum servitute est liberata, sed omnibus nationibus securitas* ***restituta***; 18, 5: *nunc secura est*; II [10] (a. 289), 1, 5: *vestri imperii primi dies sunt principes ad salutem*.

[117] *Pan.*, IV [8] (a. 297), 20, 2; X [4] (a. 321), 35, 3; 34, 4: *vacat remissionibus animis delectamenta pacis adhibere*; XII [2] (a. 389), 46, 4: *militum pace*.

este vorba, în ultimă instanță, de restaurarea statului (*res publica restituta*[118]), împăratul fiind un *rei publicae restitutor*[119].

5. În contextul discuției de față, în Dobrogea romană târzie, pe o inscripție histriană dedicată lui Dioclețian (284–305), apare formula *[liberta]tis res[titu]/[tor* alături de alte sintagme create în termeni cu certă valoare ideologică și destinație propagandistică: *----- paci]s(?) fund[atori] / [liberta]tis res[titu]/[tori te]rrae ma[risque] / [defen]sori pii[ssimo] / [maxi]mo indu[lgenti]/[ssimoq]ue d(omino) n(ostro) I[mp(eratori) C(aio) Aur(elio)] / [Val(erio) Di]ocle[tiano P(io) F(elici)] / [Aug(usto) ---]TE[------*[120].

Deși restituit parțial, textul epigrafic respectiv, prin cumularea de expresii și termeni care emfatizează prestigiul împăratului, poate fi considerat o *laudatio* în miniatură:

a) Forma în dativul dedicativ, în loc de nominativ, a expresiei *D(ominus) n(oster)*, a titlurilor tradiționale *imperator* și *Augustus*, a epitetelor din sfera morală și religioasă *Pius* și *Felix* și a numelui personal al suveranului este specifică retoricii aclamative spontane, ce însoțea actul desemnării ca împărat[121] sau ceremonia de *adventus* a acestuia[122], și celei reverențioase și protocolare, ce sublinia caracterul asimetric al relațiilor dintre deținătorul puterii supreme și supuși[123]. Adjectivul pronominal posesiv din sfera emoțională *noster*, care în orațiile oficiale și solemne denotă intenția panegiristului de a crea o „legătură empatică”[124] între el și auditoriul cu care împărtășește idei și valori ce gravitează în jurul unor entități și realități emblematice (*princeps*, *res publica,* etc.)[125], are, și în

---

[118] *Pan.*, XI [3] (a. 362), 15, 1: *cis pauculos dies in novum ac florentem statum* ***re publica restituta***; V [9] (a. 298), 17, 5: *in* ***restituendo*** *orbe*; VI [6] (a. 307), 11, 4: «*… in mei* ***restitutione*** *parietis*»; IX [12] (a. 313), I, 1: *per quae non par aliqua servata sed universa sibi est res publica* ***restituta***?.

[119] *Pan.*, II [10] (a. 289), 1, 5: *Re vera enim… merito quivis te tuumque fratrem* /Diocleţian şi Maximianus/ ***Romani imperii*** *dixerit conditores: estis enim, quod est proximum,* ***restitutores***; VIII [5] (a. 312), 4, 3: *ille* ***rei publicae restitutor***.

[120] *HD*012830; VERRECCHIA 2016–2017, p. 72–73, nr. 70; întregire a inscripției *ISM* I 418; vezi și AVRAM 2017, p. 113.

[121] *SHA, Gord.*, V, 3: *cum quadam die factum imperatorium legeret atque a proconsulibus Scipionibus coepisset, adclamatum est: «novo Scipioni, vero Scipioni, Gordiano proconsuli». Haec et alia frequenter audivit*.

[122] *Pan.*, III [11] (a. 291), 10, 5: *cuncta gaudio calere, cuncta plausibus tripudiare*; 11, 3–4; 12, 1: *elata gaudio*; IV [8] (a. 297), 19, 2: *tanto gaudio ferebantur*; VI [6] (a. 307), 8, 7: *tanta laetia, tanta frequentia*; IX [12] (a. 313), 30, 5: *nulli tam laeti triumphi quos annalium vetusta consecratos in litteris habet*; X [4], 30, 4; Eus., *HE*, IX, 9, 9; *VC*, I, 39, 2; Amm. Marc., XV, 8, 21; XXII, 2, 4. Pentru *adventus*, vezi și MacCORMACK 1981, p. 17–61, în special p. 25–33, 46; PORENA 2005, p. 20–28; BENOIST 2009, p. 113; LAUDANI 2014, p. 350–352; PELLIZZARI 2014, p. 145–160; GUIDETTI 2018, p. 235–265.

[123] Această formă de retorică este specifică mai ales genului epistolar; *e.g.*: Optatianus Porfyrius, *Ep.* (a. 325): *Domino Constantino maximo pio invicto et venerabili semper Augusto*; Symm., *Ep.* X (a. 376), 2: *Gratiano Augusto*; Ambr., *Ep.* I: *Beatissimo augusto Graziano, et christianissimo principi*; *SHA, Diad.*, VIII, 5: «*patri Augusto filius Augustus*»; *Gord.*, XXIV, 2: «*Domino filio et Augusto Misitheus socer et praefectus*» etc.

[124] de TRIZIO 2009, p. 98, 117.

[125] *Noster imperator / imperator noster*: *Pan.*, IX [12] (a. 313), 23, 1; X [4] (a. 321), 28, 2; XI [3] (a. 361), 4, 3; 12, 3; 14, 3; 22, 3; XII [2] (a. 389), 21, 5; *princeps noster / noster princeps*: *Pan.*, X [4] (a. 321), 15, 6; 33, 5 (LAUDANI 2014, p. 384); 34, 3; XI [3] (a. 361), 5, 2; 5, 5; 7, 1; 8, 3-4;

epigrafa de față, în ciuda caracterului oficial, politic, al apelativului *dominus* pe care-l însoțește, o funcție retorică[126] – aceea de a ralia colectivitatea publică histriană consensului general creat în jurul figurii împăratului, împărtășit și de emitenții dedicației, adică autoritățile locale sau reprezentantul în provincie al administrației imperiale.

b) Superlativele *piissimus*, *maximus* și *indulgentissimus*, redate, de asemenea, în dativul dedicativ – așadar, în același registru adulatoriu și ceremonial –, descind din bogatul repertoriu de termeni utilizați în procedeul *amplificatio* din oratoria encomiastică, dar prezent și în istoriografia retorică, destinat creionării imaginii desăvârșite a principelui – *sacratissimus*, *invictissimus*, *providentissimus*, *fortissimus*, *liberalissimus*, *beatissimus*, *gloriosissimus*, *praestantissimus*, *benignissimus*, *prudentissimus*, *abstinentissimus*, *peritissimus*, *fortunatissimus*, *consultissimus* ș.a.[127]. Apelativele respective presupun întotdeauna o comparație – uneori, subînțeleasă – între cel onorat și predecesorii sau contemporanii săi, sugerând primatul absolut al acestuia în plan politic, militar, moral, religios: *Cui enim umquam **veterum principum** tantae fuit curae ut doctrinae atque eloquentiae studia florerent quantae his **optimis** et **indulgentissimis** dominis generis humani?*, spunea retorul Eumenius în 298 despre coregenții tetrarhi[128]. Multe dintre calificativele amintite, dar și altele, se regăsesc în textele epigrafice. În context, precum într-un *basilikòs lógos* în care oratorul sublimează *virtutes* și *acta* ale suveranului elogiat, lapicidul histrian – neîndoielnic, dând glas dispoziției oficiale a guvernatorului sau notabilităților citadine, bazate, foarte probabil, pe o preluare destul de fluidă a elementelor protocolului imperial – a ținut să particularizeze profunda și incomparabila devo-

---

15, 4; 26, 3; 27, 1; XII [2] (a. 389), 33, 3; *principes nostri*: *Pan.*, X [4] (a. 321), 2, 4; XII [2] (a. 389), 22, 4; *imperatores et Caesares nostri*: *Pan.*, V [9] (a. 298), 4, 1; 17, 5; *dominus noster*: *Pan.*, V [9] (a. 298), 6, 1; *noster orbis / orbis noster*: *Pan.*, XII [2] (a. 389), 14, 2; 22, 2; *res publica nostra*: *Pan.*, XII [2] (a. 389), 22, 4; *Flavia nostra*: *Pan.*, VIII [5] (a. 312), 2, 1; *dei nostri*: *Pan.*, IX [12] (a. 313), 2, 5; *omni dei nostri*: *Pan.*, VIII [5] (a. 312), 8, 4; *Apollo noster*: *Pan.*, VII [6] (a. 310), 21, 7; *securitas nostra*: *Pan.*, II [10] (a. 289), 7, 4; *fluvius… noster / noster fluvius*: *Pan.*, II [10] (a. 289), 12, 6; VII [6] (a. 310); /Constantin/ *omnium nostrorum conservator*: *Pan.*, VIII [5] (a. 312), 14, 4; *nostra pax*: *Pan.*, IX [12] (a. 313), 2, 6; *salus nostra*: *Pan.*, IX [12] (a. 313), 3, 1; *vota nostra*: *Pan.*, X [4] (a. 321), 36, 1 (LAUDANI 2014, p. 413–414). Vezi și *SHA, Alex. Seu.*, X, 8: «*Caesar noster, Augustus noster, Imperator noster*».

[126] Idee acceptată și de alți cercetători – vezi CARBONI 2018, p. 159: „È pur vero che l'utilizzo del pronome di prima persona plurale potrebbe avere unicamente una valenza retorica…".

[127] *Pan.*, *passim*; Auson., *Grat. act* (a. 379), II, 7; IV, 16; V, 22; VI, 29; IX, 43; X, 45; XVIII, 79; Symm., *Orationes*, *passim*; Eutr., VII, 21, 1: Titus – *facundissimus, bellicosissimus, moderatissimus*; ; VIII, 1, 2: Nerva - *aequissimus, civilissimus*; IX, 9, 3: Victorinus – *strenuissimus*; *De rebus bellicis*, *Praef.*, 1: *sacratissimi principes*; 8: *clementissimi principes*; II, 7: *optimus*; XXI, 1: *sacratissimus*; *SHA*: Postumus – *fortissimus* (*Tr. Tyr.*, III, 1; V, 1), *constantissimus* (*Tr. Tyr.*, III, 1); Claudius II – *fortissimus* (*Claud.*, XVIII, 2), *optimus*, *sanctissimus* (*Prob.*, III, 3); Aurelian – *gravissimus* (*Tr. tyr.*, XXIV, 2), *severissimus* (*Tr. tyr.*, XXIV, 2; *Aur.*, I, 5; XL, 2), *fortissimus* (*Aur.*, XIX, 5; *Tac.*, IV, 5), *optimus* (*Aur.*, XXI, 5; XXI, 8; XLII, 4), *prudentissimus* (*Quadr. tyr.*, VII, 3), *clarissimus* (*Aur.*, I, 5); Tacitus – *augustissimus* (*Tac.*, VII, 3) etc.

[128] *Pan.*, V [9], 5, 2; vezi și VI [6] (a. 307), 7, 3: despre generozitatea cu totul singulară a lui Maximianus: *Haec est tua, Maximiane, inter omnes principes propria largitio. Alii divitias aut honores aut ipsa etiam imperia, sed sola donarunt; tu, animo maiore quam ceteri, pariter indulges et quod pietas tua habet carissimum et quod fortuna praecipuum* (de asemenea, BUCCI 2015, p. 101).

țiune (*pietas*) a lui Dioclețian față de zei (*piissimus*)[129], superioritatea sa față de *imperatores veteri* și, poate, preeminența în colegiul diarhic ori tetrarhic (*maximus*)[130] – în sfârșit, inegalabila bunăvoință, concretizată în beneficii (pecuniare?, juridice?), arătată supușilor[131] (*indulgentissimus*)[132].

c) *fundator pacis* apare pentru prima dată pe monede din timpul lui Septimius Severus emise între 198–201[133], circumscriindu-se „sloganului" mai cuprinzător al propagandei imperiale *pacator orbis*[134]. Dioclețian mai este numit *fundator pacis aeternae* pe o inscripție de la Augusta Vindelicorum (Raetia) datând din 290[135], *Caesar*-ul Flavius Valerius Constantius este onorat la Roma, prin anii 293–305, ca *fundator pacis*[136], iar tetrarhii sunt considerați *fundatores ubique pacem* foarte probabil pe un miliar din 293–303 descoperit la Udruh (Syria Palaestina)[137]. Din punct de vedere stilistic, formula respectivă este o metaforă ce pune în lumină unul dintre cele mai importante mandate ale oficiului imperial și una dintre cele mai apreciate harisme ale personalității suveranului – capacitatea de a institui, a

---

[129] *Cf. LSA*–873 (Alexandria, Aegyptus; a. 305-316): *[toti]us pietatis*; *Pan.*, III [11] (a. 291), 6, 1–3 (despre Maximian și Dioclețian): *Nam primum omnium, quanta vestra est erga deos pietas, quos aris simulacris templis donariis, vestris denique nominibus adscriptis, adiunctis imaginibus ornastis, sanctioresque fecistis exemplo vestrae venerationis! Nunc enim vere homines intellegunt quae potestas deorum, cum tam impense colantur a vobis. Deinde, id quod maxime deorum immortalium cum religione coniunctum est, quanta vosmet invicem pietate colitis!*; Aur. Vict., *Caes.*, 39, 15: *pietas*, *mansuetudino*; 39, 8; 39, 26–29; 39, 44–45 (45: *Veterrimae religiones castissime curatae* – „Au fost onorate cu deosebit respect străvechile culte"); *SHA*, *Car.*, XVIII, 4.

Dioclețian mai este caracaterizat ca *piissimus* pe inscripții de la Athena (a. 284–290) (*HD*055655 = VERRECCHIA 2016–2017, p. 15–16, nr. 1), Ephesus (a. 286–298) (VERRECCHIA 2016–2017, p. 119–120, nr, 120), Ancyra Sidera (Phrygia) (a. 289–290) (VERRECCHIA 2016–2017, p. 160–161, nr. 175), Heliopolis (Augusta Libaniensis) (a. 293–305) (VERRECCHIA 2016–2017, p. 206–207, nr. 230), Lauriacum (a. 284–305) (*LSA*–2684) ș.a. În spațiul dobrogean, este onorat ca θεοφιλέστατος (lat. *piissimus*) de către sfatul (βουλή) și poporul (δῆμος) cetății Tomis – *cf. IGLR* 1 = *LSA*–2602; vezi și CECCONI 2018, p. 62.

[130] *Cf.* Aur. Vict., *Caes.*, 39, 29: *Denique Valerium ut parentem seu dei magni suspiciebant modo* („Ei /ceilalți tetrarhi – n.n./ au ajuns, în cele din urmă, să-l privească pe Valerius ca pe un părinte sau ca pe un mare zeu"); 39, 36: *Valerius, cuius nutu omnia gerebantur* („Valerius, cu a cărui încuviințare se făcea totul"); Iulian, *Caes.*, 315a-c. Pentru divergențele privind semnificațiile și, de aici, dificultățile de traducere într-o limbă modernă a apelativului *maximus* chiar și sub Constantin, căruia, așa cum se știe, Senatul i l-a acordat ca un titlu particular (Lact., *Mort.*, XLIV, 11–12), vezi LAUDANI 2014, p. 76–78, cu bibliografie.

[131] *Cf.* Aur. Vict., *Caes.*, 39, 45: *Simul annona urbis ac stipendiariorum salus anxie solliciteque habita* („În același timp, s-a vegheat cu grijă și precauție la aprovizionarea Romei și la binele contribuabililor").

[132] În panegirice din epoca tetrarhică, *indulgentia* și *indulgentissimus* sunt rar atestate: *Pan.*, V [9] (a. 298), 5, 3; 6, 1. Așa cum a arătat Jean-Michel Carrié, *indulgentia*, formă a generozității imperiale, se referă mai ales la facilități de natură fiscală și juridică – *cf.* CARRIÉ 1992, p. 411–430. Despre *indulgentia* imperială, în general, *cf.* PIETANZA 2010.

[133] MASTINO & IBBA 2012, p. 178–179; BÖNISCH-MEYER 2021, p. 26–27, 175–180.

[134] MASTINO & IBBA 2012, p. 139–212.

[135] *HD*009442; MASTINO & IBBA 2012, p. 199. Dioclețian ca pacificator trimis de Zeus și într-un *encomium* de pe un papir datat *„post 298"* – *POxy 4352*, fr. 5.II, 18–25 (*apud* AGOSTI 2002, p. 51, 55–56).

[136] *EDR*128869; MASTINO & IBBA 2012,

[137] VERRECCHIA 2016–2017, p. 252–253, nr. 281.

întemeia, a crea (< vb. *fundo*)[138] pacea eliminând adversarii externi și interni ai statului[139] și, în același timp, de a o menține[140], de a celebra *triumfum pacis*, cum se exprima, oximoronic, oratorul Symmachus[141]. Substantivul *fundator* este, în cazul de față, sinonim cu *aedificator*, *conditor*, *auctor*, *creator*, nu cu *restitutor*, care semnifică restabilirea unei stări de pace anterior pierdute[142]. Septimius Severus, scria autorul anonim al *Historia*-ei *Augusta*, s-a întors din Britannia *non solum victor sed etiam in aeternum pace fundata*[143], iar Probus a guvernat peste întregul univers pe care-l pacificase total prin aneantizarea neamurilor barbare și a tuturor uzurpatorilor care au existat în acea vremea (*orbem… terrarum pacatissimum gubernavit, deletis barbaris gentibus, deletis etiam plurimis tyrannorum, qui eius temporibus extiterunt*)[144]. *Pax* asigura buna guvernare și prosperitatea[145] sau *continua felicitas*, cum spunea în 307 un orator anonim în *panegyricus dictus Maximiano et Constantino*[146].

În spațiul dobrogean al Scythiei Minor, *pacis fundator* își găsește suportul, credem, în politica de instituire a păcii și siguranței provinciei prin înfrângerea barbarilor vecini Imperiului (sarmați, carpi), prin întărirea apărării provinciei cu noi trupe și printr-o susținută activitate constructivă, în special de natură militară, întreprinsă pe *limes* și în alte centre, inclusiv la Histria[147].

d) *libertatis restitutor* era o sintagmă tradițională în epoca lui Dioclețian (vezi *supra*). *Libertas* e o noțiune complexă a limbajului politic latin, recurentă în scrierile antice[148]. De la întemeierea monarhiei augustane[149] și până în vremurile târzii ale Antichității, ideologia imperială a definit împăratul ca apărătorul și garantul legitim al libertății romane[150] – după terminologia orațiilor și epigrafelor elogiative tardoantice, *adsertor*[151], *patronus*[152], *auctor*[153], *custos*[154], *vindex* (chiar pe o

[138] *TLL*, VI/1, col. 1559, *s.v. fundo*; *OLD*, p. 747, *s.v. fundo*.

[139] *HD*025972 (Thuburbo Maius, Africa); PEACHIN 1990, p. 465, nr. 158: Carus și Carinus: *pacatores orbis gentium nationumque omnium*; *SHA*, *Prob.*, XXI, 4: *«Hic Probus imperator… victor omnium gentium barbararum, victor etiam tyrannorum»*.

[140] *SHA*, *Hadr.*, V, 1: *et tenendae per orbem terrarum paci operam intendit*; Eutr., IX, 17, 3: Probus a pus bazele unei *pax parata*.

[141] Symm., *Or.* II (a. 370), 30.

[142] *TLL*, IV, col. 146–147, *s.v. conditor*; VI/1, col. 1555–1556, *s.v. fundator*; *OLD*, p. 394–395 (*s.v. conditor*), 746 (*s.v. fundator*), 1638 (*s.v. restitutor*); de TRIZIO 2009, p. 62.

[143] *SHA*, *Sev.*, XXII, 4. Vezi și formula *pacis aeternae conservatores* de pe două inscripții de la Thebais (Aegyptus) datate între 308–309 – *HD*026572, *HD*026575; GRÜNEWALD 1990, p. 258, nr. 492.

[144] *SHA*, *Tac.*, XVI, 5.

[145] *E.g.*: *Pan.* X [2] (a. 321), 35, 3–5; 38, 4: *Omnia foris placida, domi prospera annonae ubertate, fructum copia.*

[146] *Pan.*, VI [7], 10, 1. Pentru semnificația ideologică a sintagmei *continua felicitas* în epoca romană târzie, vezi BUCCI 2015, p. 119.

[147] BARNEA 1991, p. 155–158, 210-211; BARNEA 2001, p. 468, 497–499; ZAHARIADE 1999, p. 553–561; ZAHARIADE 2007; ROBERTO 2014, p. 82–83, 107–109.

[148] *TLL*, VII/2, col. 1310–1319, *s.v. libertas*; HELLEGOUARC'H 1963 [1972], p. 542–565; HELLEGOUARC'H 1998, p. 73–92; PIGNATELLI 2008, p. 115–117.

[149] *Res Gestae* 1, 1: *rem publicam… in libertatem vindicavi*.

[150] BÖNISCH-MEYER 2021, *passim*, pentru diverse titluri neoficiale atribuite împăraților în acest sens – *vindex*, *adsertor*, *custos*, *restitutor* etc.

[151] *Pan.* XII [2] (a. 389), 20, 5: *ille Romanae libertatis adsertor…*

inscripție de la Tropaeum Traiani din anii 315-317)[155]. Principele este în serviciul libertății cetățenilor (*libertati civium serviatis*)[156], ameliorând-o constant[157] și recuperând-o ori de câte ori este aservită prin opresiune tiranică[158] sau barbară[159] – *recepta libertas*[160], *libertas restituta*[161], *reddita libertas*[162].

Raportat la semnificația fundamentală a conceptului – egalitatea civică, politică și juridică[163] –, regimul instituit de Dioclețian a fost străin concepției

---

[152] *Pan.* XII [2] (a. 389), 30, 1: *te omni retro tempore Romani exercitus ducem, libertas patronum.*

[153] *EDR*128869 (Roma, a. 293-305): *Piissimo ac Fortissimo, / fundatori pacis / ac publicae / libertatis / auctori, / D(omino) n(ostro) Flavio Val(erio) / Constantio, / nobilissimo Caes(ari)*; *EDCS*–13002035 (Cirta, Numidia): *Perpetuae securitatis / ac libertatis auctori / domino nostro / Flavio Valerio / Constantino / Pio Felici Invicto ac semper Aug(usto)* (GRÜNEWALD 1990, p. 195, nr. 96); *EDR*093159 (Roma, a. 301–400): *[Propagatori imp]erii auctorique / [publicae l]ibertatis*; *Pan.*, XI [3] (a. 362), 24, 5: *An populus est timendus procuratori alimentorum suorum, vitae vindici, libertatis auctori?* MASTINO 1986, p. 102, 106, 109.

[154] *EDR*129975 (Roma, a. 418–420): *Romani orbis libertatisque / custodi, d(omino) n(ostro) Honorio, pio, Aug(usto) / atque invicto principi*; MASTINO 1986, p. 72, n. 46, p. 116, 125, 133.

[155] *ISM* IV 16; *Pan.*, IV [8] (a. 297), 19, 1: *vindex et liberator*; XI [3] (a. 362), 6, 1: *Mitto cunctam barbariam adversus vindicem Romanae libertatis in arma commotam…*; MASTINO 1986, p. 107.

[156] *Pan.* XI [3] (a. 362), 13, 3.

[157] *Pan.*, X [4] (a. 321), 2, 6: *soluta libertas* (despre semnificația formulei, vezi LAUDANI 2014, p. 86); XI [3] (a. 362), 8, 4; XII [2] (a. 389), 20, 6: *cum Romanam dignitatem ac libertatem probaret meliore in statu imperatore te esse quam consule se fuisse*; *EDCS*–79200016 (Aunobaris, Africa Proconsularis, după 312): Constantin – *fun[datori] / pac[is] aeter[n]ae res[ti]/[tut]or(i)q(ue) publi[cae] / s[alut]is libertatisque / communis*; *EDCS*–28501018 (Pergamum, Asia, a. 361–363): Iulian – *propagator libertatis* (MASTINO 1986, p. 132; CONTI 2004, p. 79, nr. 28); *EDCS*–11800558 (Antiochia Pisidiae, a. 367-375): Gratian – *libertatis propagator* (MASTINO 1986, p. 132).

[158] Plin. Sec., *Pan.*, XXIV, 5; XXXVI, 4; *Pan.*, III [11] (a. 291), 5, 2: *Non commemoro igitur virtute vestra rem publicam dominatu saevissimo libertatem*; X [2] (a. 321), 31, 5: *nam et ludibriis oppressoris sui auspicari libertatem iuvabat et mira cum voluptate conceptus e vita terror insultatione interitus obterebatur*; XI [3] (a. 362), 21, 1; Symm., *Or.* I (a. 368), 17: *liberam pacem rebellis exul inruperat*; *SHA*, *Maxim.*, XV, 3: *Litteras deinde mittit ad omnes provincias, ut communi saluti libertatique subveniant*; *EDCS*–13002036 (Cirta, Numidia): *Triumphatori omnium gentium ac domitori universu[m factionum] / q[u]i libertatem tenebris servitutis oppressam sua felici vi[ctoria(?)] / [nova] luce inluminavit [d(omino)] n(ostro) Flavio Valerio Constant[ino] / Maximo Pio Felici Invicto Aug(usto)*; *EDCS*–13002037 (Cirta, Numidia; Constantin; inscripție cu text asemănător); MASTINO 1986, p. 110; GRÜNEWALD 1990, p. 195–196 (nr. 97–98), 217 (nr. 240).

[159] *Pan.*, XI [3] (a. 362), 6, 1: *Mitto cunctam barbariam adversus vindicem Romanae libertatis in arma commotam…*; XII [2] (a. 389), 33, 5: *quae tandem ut conlatio posset esse populorum, etiamsi tanta non esset dissimilitudo causarum ut ab illis fuerit Romani imperii appetita captivitas, ab his repetita libertas?*; vezi și Eutr., VIII, 13, 1: Marcus Aurelius *Pannoniis sevitio liberatis*.

[160] *Pan.*, VII [6] (a. 310), 6, 1.

[161] *Pan.*, XI [3] (a. 362), 30, 4.

[162] Iulian: *libertatis rei publiae reddita* – *Pan.*, XI [3] (a. 362), 30, 3; *cum orbe suo reddita libertate triumfanti*: *HD*025908 (Lambaesis, Numidia); CONTI 2004, p. 172–173, nr. 171–172.

[163] *SHA*, *Max. et Balb.*, XVII, 2; 4: «*suscepisse vos rem p.* /Puppienus și Balbinus/ *a nefarii latronis scelere servandam regendamque Romanis legibus… Quae quanta et cuius modi sint, iam in ipso exordio principatus vestri cognoscere potuimus, qui leges Romanas aequitatemque abolitam et clementiam, quae iam nulla erat, et vitam et mores et libertatem et spem successionum atque heredum reduxistis*».

romane despre *libertas*, cum recunosc chiar istoricii antici târzii[164]. Instaurat după o perioadă de relativă stabilitate, principatul său, deși obținut prin violență[165] și impregnat treptat cu o coloratură absolutistă, nu s-a soldat, totuși, cu represiuni sau crearea de tensiuni grave între suveran și celelalte ordine sociale. Imediat după preluarea deplină a puterii prin eliminarea lui Carinus în 285, a instituit o amnistie (*venia*) generală, despre care scrie în mod explicit breviatorul Aurelius Victor: „Celorlalţi le-a fost acordată iertarea şi au fost păstraţi în funcţii aproape toţi adversarii, mai cu seamă un bărbat de vază, pe nume Aristobulos, prefectul pretoriului. După memoria omenirii, a fost un lucru nou şi neaşteptat faptul că, în urma unui război civil, nimeni nu a fost deposedat de averi, renume, rang, drept pentru care să ne bucurăm că cineva se poate purta cu atâta pietate şi clemenţă şi că se pune o limită exilului, proscrierii şi chiar torturilor şi omorurilor" (*Ceteris venia data retentique hostium fere omnes, ac maxime vir insignis, nomine Aristobulus, praefectus praetorio, per officia sua. Quae res post memoriam humani nova atque inopinabilis fuit civili bello fortunis, fama, dignitate spoliatum neminem, cum pie admodum mansueteque geri laetemur exilio, proscriptioni atque etiam suppliciis et caedibus modum fieri*)[166]. În absența unor elemente mai precise, care să vizeze realități locale specifice provinciei dunărene, trebuie să conchidem că, în consonanță cu evoluția politică amintită, inscripția histriană poate reflecta, printre altele, această atmosferă.

d) *terrae marisque defensor*. Expresia *terra marique* este una de natură politică, nu geografică, reflectând, pe de o parte, ideologia imperială cosmocratică despre care aminteam mai sus și, pe de alta, mistica victoriei totale, neobstrucționate, a împăratului; *«Victor terra marique Constantius semper Augustus»* era, cum ne informează Ammianus Marcellinus, *intitulatio* a unei epistole a lui Constantius II adresată regelui persan[167]. Totodată, ea are un caracter metaforic și simbolic, fiind o metonimie pentru Imperiul roman însuși[168]. În ceea ce privește termenul *defensor*, acesta definea, inițial, pe cel care apăra pe cineva sau acorda protecție cuiva, care-și oferea serviciile în favoarea unei cauze, a unei persoane, mai ales în contexte de natură politică sau juridică[169]. În ideologia conservatoare ciceroniană, *defensor rei publicae* era apărătorul ordinii constituționale, al Republicii (*defensor libertatis*, *defensor iuris et libertatis*)[170]. În timpul Imperiului, *defensor* a intrat în discursul (auto)reprezentării puterii imperiale: din înaltul postului său de conducere (*fastigium*), principele supraveghează mapamondul (*ex quo veluti terras omnes et*

[164] Aur. Vict., *Caes.*, 39, 2–8; Eutr., IX, 26, 1: *… qui imperio Romano primus regiae consuetudinis formam magis quam Romanae libertatis invexerat adorarique se iussit, cum ante eum cuncti salutarentur*; Amm. Marc., XV, 5, 18.

[165] Aur. Vict., *Caes.*, 39, 13; Eutr., IX, 20, 1; *SHA, Car.*, XIII, 1–4; XV, 6; Oros., VII, 25, 1.

[166] Aur. Vict., *Caes.*, 39, 14–15. Despre *clementia* lui Diocleţian de la începutul domniei, vezi, de asemenea, Lact., *Mort.*, XI, 8; *SHA*, *Car.*, XV, 6. Vezi și ȘTEFAN 2017, p. 265–279, în special p. 275–276.

[167] Amm. Marc., XVII, 5, 10.

[168] *Cf. Res Gestae*, 13: *per totum imperium populi Romani terra marique.*

[169] *TLL*, V/1, col. 311–312, *s.v. defensor*; *OLD*, p. 499, *s.v. defensor*; HELLEGOUARC'H 1963 [1972], p. 157, 412.

[170] HELLEGOUARC'H 1963 [1972], p. 546, cu trimiteri.

maria despicias), spunea oratorul Mamertinus în 289[171], fiind, totodată, un protector și apărător constant al lui în fața pericolelor de orice fel – un *defensor*[172], un *aeternus defensor*, cum îl numea Symmachus pe Valentinian I în *Oratio II* (1 ianuarie 370)[173]. În secolele III-IV, monedele și epigrafele atestă construcții de tipul *defensor rei publicae*[174], *defensor orbis*[175], *defensor totius orbis*[176], *defensor pacis*[177], *defensor quietis publicae*[178], *defensor Urbis Romae*[179] (*urbis suae defensor*[180]), *defensor provinciarum suarum atque urbium?*[181], multe dintre ele transmițând mesaje izvorâte din situații particulare. În context, expresia de pe inscripția histriană, ca multe dintre cele tocmai amintite, este un unicat, dovedind libertatea și creativitatea pe care, în funcție de un context care ne scapă, emitenții gestului gratulatoriu și le-au permis în raport cu protocolul oficial.

Așadar, dedicația din cetatea vest-pontică transmite în termeni de evident format retoric un repertoriu de idei și valori politice și ideologice relativ juxtapuse, dar care servesc împreună intenționalității persuasive a emitentului –

---

[171] *Pan.*, II [10], 3, 3; de TRIZIO 2009, p. 73–74.

[172] Ps.-Air. Vict., *Epit. de Caes.*, XVI, 2: despre Marcus Aurelius: *Iste uirtutum omnium caelestisque ingenii exstitit aerumnisque publicis quasi* ***defensor*** *obiectus est. Etenim nisi ad illa tempora natus esset, profecto quasi uno lapsu ruissent omnia status Romani* („El s-a arătat a fi înzestrat cu toate virtuțile și cu un geniu divin și, ca un soi de protector, a stat în fața vitregiilor statului. Căci, de n-ar fi venit pe lume în acele vremi, de bună seamă că întreaga lume romană s-ar fi năruit parcă dintr-o dată"); XLVIII, 5: *Fuit autem Theodosius propagator rei publicae atque* ***defensor*** *eximius* („Theodosius a fost cel care a extins și a apărat în chip deosebit statul"); *SHA, Gall.*, I, 2: *Placuit denique, ut Macrianum cum filiis suis imperatores dicerent ac rem p.* ***defensandam*** *capesserent* („În sfârșit, s-a găsit cu cale ca Macrianus și fiii săi să fie aleși împărați și să pornească în apărarea statului").

[173] Symm., *Or.* II, 27.

[174] *EDCS*–69000088 (Antiochia Pisidiae, Galatia; Constantin, a. 310-313): *Defensori rei / publicae domitori / gentium barbararum / d(omino) n(ostro) Fla(vio) Val(erio) / Constantino P(io) F(elici) / Invicto Aug(usto)*.

[175] Pe monede de la Victorinus, în Imperiul gallic – *cf.* MASTINO 1986, p. 133.

[176] *EDS*–09400698 (Ureu, Africa proconsularis): *Defensori totius orbis / d(omino) n(ostro) Imp(eratori) Valerio / Liciniano Licinio / Pio Felici Invicto / Augusto*; MASTINO 1986, p. 133.

[177] *EDR*015955 (Fanum Fortunae, Italia; Constantius II, a. 353–361): *Defensori pacis / et conservatori / imperii Romani / d(omino) n(ostro) Constantio / Maximo, victori ac / triumfatori semper Aug(usto)*; *EDR*016165 (Pisaurum, Italia; Constantius II, a. 353–361): *Defensori pacis / et conservatori / Imperii Romani / D(omino) N(ostro) Constantio / Maximo, victori / ac triumfatori, / semper Aug(usto)*; *EDR*077127 (Urbs Salvia?, Italia; Constantius II, a. 352–361): *Defensori pac(is) ac conservatori imperii Roma/ni d(omino) n(ostro) Co(n)stantio maximo / victori ac triumfato/ri semper Aug(usto)*.

[178] *EDCS*–21200077 (Alexandria, Aegyptus; Constantin, a. 324–337): *Defensori quietis publicae / d(omino) n(ostro) humanissimo / Invictissimoque / Constantino / aeterno Augusto*.

[179] *EDR*122141 (Ostia, Italia; Constantin, a. 312–324): *Restitutori publicae / libertatis, defensori / Urbis Romae, / communis / omnium salutis auctori, / d(omino) n(ostro) Imp(eratori) Fl(avio) Val(erio) Constantino / Pio felici Invicto semper Aug(usto)*.

[180] *EDR*1108907 (Roma; Valentinian I, Valens, Gratian, a. 364–367); *EDR*071880 (Roma; Valentinian II si Theodosius I, a. 388-392).

[181] *HD*045350 (Dougga, Africa; Constantin, a. 313) = *LSA*–92 (a. 312–324) (http://laststatues.classics.ox.ac.uk/database/detail-base.php?record=LSA–92, Ulrich Gehn): *------ divi]nae virtutis [principi?] / [extinctori? ty]rannicae factionis et v[ictori? defensori?] / [pro]vinciarum suarum atque urb[ium? ---]*.

puterea imperială; autorii inscripției se dovedesc receptori, partizani și promotori fideli ale lor.

6. Tomis, fragment dintr-o bază de statuie de marmură: *IGLR* 4 (sec. IV) = *ISM* II 113(79) = VI.2, 113 = *HD*042993 (a. 301–400) = *LSA*–2603 („probably fourth century")[182] = Verrecchia 2016–2017, p. 81–82, nr. 82 (a. 293–305): *Ordinibus Scythicis curas* / *qui* ***sustulit aegras*** / *[orna]tamque* ***dedit secur[is]*** / *[degere* ***vitam***] / *[-----?* („cel care a ușurat sarcinile grele ale consilierilor municipali din Scythia și le-a făcut posibilă o viață frumoasă și sigură…")[183].

Datarea inscripție nu întrunește consensul specialiștilor, deoarece criteriul principal de datare folosit – forma literelor – este discutabil[184]; s-a avut în vedere, însă, și conținutul ei[185].

Conform epigrafiștilor și istoricilor care s-au aplecat asupra ei, această dedicație în hexametri a fost făcută pentru un personaj important, poate patronul

---

[182] „While we think that the inscription is probably from the 4th century, a date in the 5th century is also possible" (http://laststatues.classics.ox.ac.uk/database/discussion.php?id =2977).

[183] Inițial, am explicat divergențele dintre traducerile din *corpora* (vezi *infra*) prin faptul că nu s-au respectat formele gramaticale ale cuvintelor; de exemplu, pronumele *qui* e la nominativ, nu la dativ. Aceasta ne-a determinat să considerăm că traducerile din *IGLR* și din *ISM* II sunt întrutotul valabile, pentru că, așa cum o arată și textul altor inscripții tomitane – *e.g.*: *ISM* II 95(61); 184(20) –, ceea ce părea a fi partea a doua din text, care s-a păstrat, cuprindea explicația în nominativ a primei părți, care era în dativ. La conferința *La Romanità Orientale e l'Italia dall'antichità fino al XX secolo (3ᵉ edizione)* desfășurată între 18–19 octombrie 2021 la Accademia di Romania in Roma, unde am susținut o comunicare bazată pe această epigrafă (*Giuliano in Scizia?*) (https://www.icr.ro/roma/romanitatea-orientala-si-italia-din-antichitate-pana-in-secolul-al-xx-lea), colega Chiara Cenati (Universitatea din Viena), care a verificat inscripția, mi-a atras atenția că ceea ce s-a păstrat reprezintă **chiar începutul** acesteia, nu partea a doua a ei, cum se considera până acum; tocmai de aceea am decis să redăm epigrafa în forma de mai sus, ușor diferită de cea din *corpora* (*IGLR* 4 = *ISM* II 113(79) = VI.2, 113 = *HD*042993 = *LSA*–2603 = Verrecchia 2016–2017, p. 81–82, nr. 82: ------] / *ordinibus Scythicis curas* / *qui sustulit aegras* / *[orna]tamque dedit secur[is]* / *[degere vitam]* / *[-----?*), și s-o traducem, de asemenea, diferit de versiunile existente, respectiv: în *IGLR*, p. 39: „Celui care a ușurat sarcinile grele ale curiilor din Scythia și le-a făcut posibilă o viață frumoasă și sigură (i-au ridicat acest monument…)"; în *ISM* II, p. 139: „Celui care a luat ordinelor scythice grijile penibile și le-a dat [posibilitatea] să ducă, fără grijă, o viață onorabilă"; în *LSA*–2603: „Who sustained the sorrowful cares of the Scythians councillors and gave them ... secure ..." (http://laststatues.classics.ox.ac.uk/database/discussion.php?id =2977, Ulrich Gehn); în VERRECCHIA 2016–2017, p. 82: „che sostenne le dolorose preoccupazioni dei membri dei consigli municipali della Scizia e offrì (loro) una vita ricca di tranquillità?…".

În contextul aceleiași conferințe, au făcut observații și excelente sugestii, pe care le valorific în acest text, colegii Florian Matei-Popescu (București), Chiara Cenati (Viena), Denisa Murzea (Viena), Davide Redaelli (Udine), Roxana-Gabriela Curcă (Iași), Lucrețiu Mihailescu-Bîrliba (Iași), cărora le mulțumesc și pe această cale.

[184] WIEWIOROWSKI 2008, p. 54 („The pilar was erected probably in the 4th cent."), 55 („the shape of letters is a very uncertain criterion to say exactly when the inscription was engraved").

[185] *IGLR* 4 = *ISM* II, 113(79) = VI.2, 113: sec. IV; *HD*042993: a. 301–400; *LSA*–2603: „probably fourth century"; „a date in the 5th century is also possible"; Verrecchia 2016–2017, p. 81–82, nr. 82: a. 293–305.

orașului, guvernatorul Scythiei sau prefectul pretoriului Illyricumului (!)[186]. Practica ridicării de statui în perioada târzie este, așa cum subliniază specialiștii, un fenomen destul de restrâns din punct de vedere geografic, comparativ cu intervalul anterior[187]. În Orientul roman, ea a supraviețuit mai ales acolo unde existau o puternică tradiție a culturii epigrafice monumentale și o clasă de *principales*/*prôteuontes* posesoare a unor resurse economice satisfăcătoare – spațiul grecesc sud-balcanic, zona Asiei Mici[188]. Însă, și aici, obiceiul onorării binefăcătorilor locali prin ridicarea de statui „was becoming insignificant in the early fourth century"[189].

Vocabularul și tonul inscripției tomitane trimit cu gândul la un adevărat discurs de mulțumire rostit în cinstea unui binefăcător. Cum recunosc și editorii recentului *corpus ISM* VI.2, nu credem că acesta a fost un *dux* al Scythiei[190], cum s-a presupus, fie și pentru motivul că, în secolul al IV-lea, distincția operată de Dioclețian între *dux*, însărcinat cu afacerile militare, și *praeses*, responsabil de problemele financiare și juridice[191], devenise efectivă[192]. În context, amintim faptul că în Africa proconsularis, la Leptis Magna, cele mai multe monumente onorare sunt dedicate unor *praesides*[193]. Din motivele arătate mai sus, dar și din conținutul, chiar incomplet, al inscripției, nu avem certitudinea că ar putea fi vorba de un *patronus*, deși, cel puțin pentru vremea lui Constantin, epigrafele atestă un număr semnificativ de mare de patroni ai orașelor[194]. Pe de altă parte, este adevărat că, printr-o constituție din 1 noiembrie 331, Constantin a dat posibilitatea provinci-

[186] Vezi *IGLR*, p. 39; *ISM* II, p. 139; *ISM* VI.2, p. 30–31; WIEWIOROWSKI 2008, p. 54–55, *Anonymus* 2; BUZOIANU & BĂRBULESCU 2012, p. 75, 180; VERRECCHIA 2016–2017, p. 82: „Iscrizione in esametri dedicata, con molta probabilità, ad un governatore della Scizia o al prefetto dell'Illirico per aver aiutato e sostenuto il consiglio dei decurioni (probabili dedicanti)"; *LSA*–2603: „fragmentary base for statue of unknown man, possibly governor of Scythia or praetorian prefect of Illyricum" (http://laststatues. classics. ox. ac. uk/database/ detail-base.php?record=LSA–2603, Ulrich Gehn); „the honorand was therefore a high-ranking imperial office holder with the authority to influence municipal budgets, a provincial governer or a praetorian prefect" (http://laststatues. classics.ox.ac.uk/ database / discussion.php?id=2977, Ulrich Gehn).

[187] De exemplu, el continuă fără întrerupere la Roma (*cf.* BEHRWALD 2009) sau în Africa de Nord (*cf.* TANTILLO & BIGI 2010, *passim*).

[188] Vezi SMITH 1999, p. 155–189; DELIGIANNAKIS 2005, p. 387–405; DELIGIANNAKIS 2013, p. 107–138; DELIGIANNAKIS 2019, p. 145–152; SLOOTJES 2006, p. 141–152; TANTILLO 2017c, p. 56, 66, 69–71; TANTILLO 2017d, p. 143–150; vezi și site-ul http://laststatues.classics.ox.ac.uk/.

[189] TANTILLO 2017c, p. 70, cu bibliografie la n. 46.

[190] Vezi și *ISM* VI.2, p. 31: „en effet, rien du texte conservé ne suggère qu'il devrait s'agir à forte raison d'un *dux*".

[191] Legislația târzie stabilește o relație sinonimică între *praeses* și *iudex* – *CTh*, XV, 1, 2 (11 aprilie 321); 1, 3 (29 iunie 326 [362]) etc.; vezi și *Pan.*, II [10], 3, 3; Eutr., VII, 7, 1; *SHA*, *Alex. Sev.*, XLII, 4; *Prob.*, XX, 6.

[192] *CI*, III, 3, 2*pr.* (a. 294): *Placet nobis praesides de his causis, in quibus, quod ipsi non possent cognoscere, antehac pedaneos iudices dabant, notionis suae examen adhibere*; *Pan.*, II [10], 3, 3: *… qui iustitiam vestram iudices aemulentur, qui virtutis vestrae gloriam duces servent*; de TRIZIO 2009, p. 74–75, cu bibliografie; OSHIMIZU 2012, p. 174.

[193] TANTILLO 2010, p. 187–192; vezi catalogul lor în TANTILLO & BIGI 2010, nr. 29–33 (p. 365–376), 35–43 (p. 377–400).

[194] 37 (35%) din 106: LENSKI 2016, p. 218–225.

alilor de a formula elogii sau blamuri la adresa guvernatorilor (*praesides*), pe care trebuiau să le transmită împăratului (*provincialium nostrorum voces ad nostram scientiam referentibus*)[195]. Aceasta poate fi explicația mențiunilor epigrafice despre acordul unor întregi provincii (δόγματι τοῦ κοινοῦ πάσης τῆς ἐπαρχείας; *[con]sensu totius p[r]ovinciae*) sau despre dispoziția specială a împăratului (împăraților) (θείῳ θεσπίσματι; *sacrum iudicium*; *iussione venerabili dd(ominorum) Augg(ustorum)que nn(ostrorum)*; *concessam beneficio principali*) pentru cinstirea cu statui a unor guvernatori[196].

Diminuarea sau anularea obligațiilor fiscale ale consiliilor municipale din întreaga provincie – inscripția menționează *ordines Scythici*, nu un *ordo Tomitanus* – erau chestiuni de-o importanță excepțională, pentru a fi decise de un guvernator[197] sau un *patronus*. Aceasta nu excludea posibilitatea existenței unor evergheți care puteau modera *tributa* din partea unor *civitates*[198]. Dar și în acest caz, era necesară informarea împăratului. *Codex Theodosianus* conține peste 20 de constituții constantiniene (unele reluate în *Codes Iustinianus*) care menționează preocuparea suveranului de a i se aduce la cunoștință (*ad nostram scientiam referant*) problemele serioase din provincii și din orașe (*de rebus autem praecipuis maximisque, non de quibuscumque vilissimis nostrum debent interpellare consilium*), printre care și cele de ordin financiar, despre care guvernatorii trebuiau să-i raporteze în scris[199]. Toate acestea reprezintă o continuare la un nivel superior, mult mai strict decât în Imperiul clasic, a intervenționismului autorității centrale, *prin intermediul guvernatorilor*, în chestiunile financiar-fiscale ale municipiilor[200]. Prin urmare, reducerea unor *debita* datorate de *civitates* sau scutirea de anumite *munera* trebuiau făcute prin „décision impériale”[201]. Un bun exemplu în acest sens este *Novella XIII* (*De tributis fiscalibus et de sacro auditorio et de diversis negotiis*) din 21 iunie 445, prin care, urmare a situației deplorabile determinate de invazia vandalilor, împăratul Valentinian al III-lea decide să reducă taxele orașelor din

[195] *CTh*, I, 16, 6 = *CI*, I, 40, 3; JANNIARD 2018, p. 18.

[196] *E.g.*: *LSA*–227, *LSA*–773, *LSA*–774, *LSA*–775, *LSA*–776, *LSA*–778, *LSA*–780, *LSA*–781, *LSA*–1989, *LSA*–2007, *LSA*–2327, *LSA*–2333, *LSA*–2385.

[197] Pentru competențele guvernatorilor în Antichitatea târzie, *cf.* ROUECHÉ 1998, p. 31–36; SLOOTJES 2006, p. 15–76.

[198] Vezi *LSA*–191: inscripție în versuri elegiace de pe o columnă ce servea ca bază de statuie pentru Menander, originar din Aphrodisias (Caria), care a ușurat impozitele făcând o rambursare.

[199] *CTh*, XV, 1, 2 (11 aprilie 321); Men. Rhet., Περὶ ἐπιδεικτικῶν, II, 379, 25–26: ὅτι πρεσβεύσει πρὸς βασιλέα ὑπὲρ ἡμῶν τοῖς γράμμασι (RUSSELL & WILSON, p. 98); *Pan.*, V [9] (a. 298), 21, 4: *Habes, Vir perfectissime, studii ac voti mei professionem. Abs te peto ut eam litteris tuis apud sacras aures prosequi non graveris, siquidem maximus ac paene solus fructus est recta cupientium, ut voluntas eorum ad divinam tantorum principum scientiam perferatur*; SLOOTJES 2006, p. 84; MORENO RESANO 2015, 191–209.

[200] Pentru Imperiul clasic, vezi Plin. Sec., *Ep.* X, 37, 39, 43, 47, 91, 92, 93; BRANSBOURG 2008, p. 258. Pentru Imperiul târziu, vezi *CI*, X, 16, 3 (a. 249) și 16, 4 (a. 315), unde se stipulează că *praeses provinciae*, respectiv *vicarius aut rector provinciae* sunt însărcinați să asigure încasările la impozitul general; CECCONI 2006, p. 286–288; BRANSBOURG 2008, p. 274; OSHIMIZU 2012, p. 175; JANNIARD 2018, p. 18–19, cu nuanțe.

[201] BRANSBOURG 2008, p. 277 (de unde provine citatul), 278.

Numidia[202]. În asemenea cazuri, fiind vorba de un act de everghetism imperial, statuia onorară nu putea fi a unui guvernator, ci a unui împărat, iar inscripția de pe ea nu putea conține decât numele acestuia – altfel, fiind considerat un act de înaltă trădare[203].

Prin urmare, credem că cel onorat la Tomis cu o statuie (de bronz)[204] și elogiat epigrafic de către *ordines Scythici* sau de către un grup de *decuriones* (*curiales*) *Scythici* potenți financiar[205] a fost un împărat[206]. Aducem în sprijinul acestei afirmații identitatea dintre termenii evidențiați în inscripția noastră și cei dintr-o *gratiarum actio* pronunțată în 312 la Augusta Treverorum de un orator anonim din Flavia Aeduorum (Augustodunum) în cinstea lui Constantinus Imperator (*Pan.* VIII [5])[207], care, impresionat de gravele daune provocate orașului de *rebellio Bagaudica* din 269 (depopulare, distrugeri, sălbăticire și infertilitate a câmpurilor etc. și, deci, incapacitate de onorare a debitelor restante), a dispus diminuarea unităților impozabile (*relevaturus censum definisti numerum*)[208] – 7.000 de *capita*[209], așadar, mai mult de o cincime din totalul asignat cetății (*septem milia capitum remisisti, quintam amplius partem nostrorum censuum*)[210]:

a) indicativul perf. ***sustuli*** (< vb. *tollo*, *-ere*, *sustuli*, *sublatum* – „a înlătura, a suprima, a lua asupra sa"): în *Pan.* VIII [5], anonimul arată că, ridicând asprimea noilor obligații fiscale, care au însângerat orașul (*ex quo eam novi census exanimarat acerbitas*)[211], suveranul a pus capăt suferințelor aeduilor (*Aeduorum labores quos **sustulisti***)[212];

b) adj. *aeger*, ***aegra***, *aegrum* – „bolnav, dureros, chinuitor, apăsător"; **c)** vb. *do, dare,* ***dedi***, *datum*; **d)** subst. ***vita***: beneficiile acordate prin generozitatea împăratului, spune oratorul din 312, deși se limitau la un număr de 7.000 de *capita* (*nescit taxare indulgentiam tuam qui te putat septem milia capitum sola donasse*)[213], s-au

[202] *CTh*, *Nov. XIII [Haenel XVIII]*.

[203] *CTh*, XV, 1, 31 (5 iulie 394); SLOOTJES 2006, p. 85.

[204] După cum se arată în *IGLR*, p. 38, „pe capătul de sus /al coloanei de marmură – n.n./, se păstrează încă urmele picioarelor de la o statuie care a fost fixată aici". În discuția pe marginea acestei inscripții de pe site-ul *Last Statues of Antiquity* al Universității din Oxford (*LSA*–2603), se menționează: „In the crown moulding, on the left, there is a rectangular hole, possibly a clamp for fixing an element above. On the top face there are holes for the insertion of a bronze statue" (http://laststatues.classics.ox.ac.uk/database/discussion.php?id=2977, Ulrich Gehn).

[205] După sugestia din *LSA*–2603 (http://laststatues.classics.ox.ac.uk/database/discussion. php?id=2977, Ulrich Gehn).

[206] Statuile ridicate de comunități citadine unor împărați în urma unor *beneficia* obținute din partea acestora sunt cunoscute în Antichitatea târzie – vezi bibliografia citată *supra*; aici, doar *LSA*, *passim*.

[207] Despre acest panegiric, *cf.* GALLETIER 1952, p. 76–102; NIXON & SAYLOR RODGERS 1994 [2015], p. 254–287; LASSANDRO & MICUNCO 2000, p. 12, 259–281; MÜLLER-RETTIG 2008, p. 158–179, 259–266.

[208] *Pan.*, VIII [5], 10, 5.

[209] *Pan.*, VIII [5], 12, 1.

[210] *Pan.*, VIII [5], 11, 1. Analiza semnificației acestui gest al lui Constantin la HOSTEIN 2006, p. 211–234; HOSTEIN 2012, *passim*; vezi și mai jos.

[211] *Pan.*, VIII [5], 5, 4.

[212] *Pan.*, VIII [5], 5, 3.

[213] *Pan.*, VIII [5], 12, 1.

răsfrânt și asupra celorlalți 25.000 de locuitori ai cetății gallice, care, ușurați, și-au revenit ca după o maladie vindecată prin aplicarea unui leac bine ales: *tu nobis **vitam** paritem totam **dedisti**…*[214]; *viginti quinque milibus **dedisti** vires, **dedisti** opem, **dedisti** salutem*[215]; *O divinam, imperator, tuam in sanada civitate medicinam! Sicut **aegra** corpora et onerata stupentium torpore membrorum resecata aliqua sui parte sanantur… ita nos nimia mole depressi levato onere consurgimus*[216];

e) adj. ***securus*** – „fără grijă, sigur, liniștit": oratorul augustodunens îl folosește de mai multe ori[217], dar semnificativ din perspectiva interesului nostru este cel din paragraful unde, menționând anularea de către Constantin a debitelor datorate de *civitas* pe ultimii cinci ani[218], ținea să precizeze că, astfel, aeduii au fost eliberați de grijile trecutului, oferindu-le un viitor mai liniștit (*quae nos et praeterito liberos facit et in futuro **securos***)[219].

Prin urmare, textul epigrafei tomitate posedă elemente ale unui adevărat discurs de mulțumire. Acceptând ideea că subiectul ei este un suveran din veacul al IV-lea[220], putem încerca identificarea acestuia. Unii au considerat că împărații care au ușurat sarcinile curiilor scythice au fost tetrarhii, pe când alții l-au avut în vedere pe Constantin[221]. Opinia noastră este alta.

Dioclețian a fost extrem de atent la obligațiile fiscale ale locuitorilor Imperiului, mai ales ale orașelor – centre ale colectării taxelor stabilite prin

---

[214] *Pan.*, VIII [5], 10, 4.

[215] *Pan.*, VIII [5], 11, 3.

[216] *Pan.*, VIII [5], 11, 5. Adjectivul *aeger* îl găsim și în introducerea la *Novella XIII* amintită mai sus: *… Proinde quia aequum est **aegris provincialibus** et publica clade vexatis humanitatis nostrae beneficiis subvenire, hunc tributi modum ab his magnitudo tua sperandum esse cognoscat, ut retractis septem partibus octavam tam privatae quam enfyteuticae glebae possessor agnoscat, pro qua octava omnibus titulis ad unum redactis, quos possessor vel quivis quolibet nomine praestare consueverant, quattuor milia ducentos tantum solidos et mille ducentas militares annonas et ducentum capitum Numida provincialis exsolvat, ita ut praedia domus divinae, quae a perpetuariis detinentur, simili modo octavam partem inferant etiam argentariae functionis.*

[217] *Pan.*, VIII [5], 6, 4; 8, 2; 12, 3; 12, 6.

[218] *Pan.*, VIII [5], 13, 1.

[219] *Pan.*, VIII [5], 12, 6.

[220] Există, desigur, și elogii epigrafice făcute unor guvernatori (SLOOTJES 2006, p. 129–141) care, din punct de vedere al tonalității, prezintă similitudini cu cel tomitan; vocabularul, însă, este diferit; vezi, în acest sens, dedicațiile de pe baza unor statui ridicate în 355–361 la Leptis Magna în onoarea lui Flavius Archontius Nilus, *comes et praeses provinciae Tripolitaniae*, *patronus* al orașului; acestea menționează faptul că, datorită numeroaselor beneficii făcute de Nilus, locuitorii din Leptis și din întreaga provincie au fost ajutați să se ridice și reanimați (*ob infinita eius be/neficia quibus vel separatim vel cum omni pro/vincia **sublevati ac recreati***) – *HD*019674 (= TANTILLO & BIGI 2010, p. 389–391, nr. 40 = *LSA*–2186), *HD*019677 (= TANTILLO & BIGI 2010, p. 387–389, nr. 39 = *LSA*–2185). De asemenea, dedicația din 378 de pe baza de statuie a lui Flavius Vivius Benedictus, *praeses* al Tripolitaniei și *patronus* al *civitas Sabrathensis*, unde, de asemenea, se arată că, prin binefacerilor sale, inclusiv de natură financiară, a favorizat, ajutat și renăscut întreaga provincie (*inter cetera beneficia sua, quibus / omnem provinciam conpendiis* (!) *re/mediis et virtutibus **fovit, suble/vabit, erexit**…*) – *HD*059090 = *LSA*–2333.

[221] Tetrarhi: BUZOIANU & BĂRBULESCU 2012, p. 75, 180; VERRECCHIA 2016–2017, p. 82; Constantin: BARNEA 1991, p. 260; BARNEA 2001, p. 521–522. Despre statuaria tetrarhică și constantiniană din Dobrogea, *cf.* ALEXANDRESCU-VIANU 1995, no. 35–37, fig. 35–37.

reforma fiscală din 287 –, procedând chiar la retragerea statutului de *civitas* autonomă în cazul incapacității acestora de a le onora[222]; în acest sens, acuzațiile lui Lactantius despre politica fiscală a tetrarhilor nu sunt în întregime exagerate[223]. De altfel, revenind la *Panegyricus* din 312 amintit mai sus, lamentația oratorului anonim din Augustodunum era tocmai aceasta – incapacitatea cetățenilor – desigur, a celor bogați (*curiales*) – de a-și plăti noile impozite stabilite prin lege (*ius*), împovărați fiind de duritatea lor (*novi census… acerbitas*)[224].

Constantin, continuator al politicii fiscale tetrarhice, nu a favorizat ordinul decurionilor. Deși, așa cum scria breviatorul Aurelius Victor, a reprimat sever abuzurile fiscale (*fiscales molestiae severius pressae*)[225], fapt confirmat și legislativ[226], presiunea fiscală n-a slăbit, numeroasele *munera curialia* generând fenomenul abandonării consiliilor municipale, soldat cu o gravă depopulare a acestora (*curias desolari cognovimus*); drept urmare, suveranul a fost obligat să intervină prin emiterea mai multor constituții ce stipulau, printre altele, readucerea la condiția de *curialis* (*revocetur ad curiam*) a celor încorporați în *militia* sau *officia* imperiale sau a celor care aveau suficiente mijloace pentru a-și asuma *munera* (*si substantiam muneribus aptam possidens*)[227] și o „strictă limitare a scutirilor"[228]. Mai mult, politica sa financiară bazată pe moneda de aur (*solidus*), aspru criticată în a doua jumătate a secolului al IV-lea de autorul anonim al tratatului *De rebus bellicis*[229], a creat enorme dificultăți multor categorii sociale, care dețineau lichidități în moneda măruntă de bronz. *Remedium*-ul acordat aeduilor, bazat pe *clementia* și *iustitia*, eludând *ius*[230], a fost posibil într-o situație economică și demografică cu totul particulară[231], fiind motivat, foarte probabil, și de relația specială pe care orașul o avea cu noua dinastie, concretizată în loialitatea față de Claudius II Gothicus, *Romanus princeps* legitim, în timpul secesiunii Imperiului gallic[232] și în devoțiunea

[222] CASELLA 2017, p. 159, cu bibliografie; vezi și BRANSBOURG 2008, p. 269; ROBERTO 2014, p. 114–153.

[223] Lact., *Mort.*, VII, 3–7; XXIII, 1–9; XXVI, 2; OSHIMIZU 2012, p. 174–176; vezi și Aur. Vict., *Caes.*, 39, 31-32; 39, 45. Relativ recent, Pierfrancesco Porena a interpretat sintagma *indulgentissimo ac libertatis restitutori* de pe o dedicația în cinstea lui Maxentius de la Leptis Magna datată în 307–308 ca pe o reacție la politica de înăsprire a politicii fiscale a lui Galerius declanșată în 306 – PORENA 2010, p. 41–44.

[224] *Pan.*, VIII [5], 5, 4 cu 6; vezi și 7, 3; 11, 4; 12, 4; de asemenea, Aur. Vict., *Caes.*, 39, 31: *pensionibus inducta lex nova*; ROBERTO 2014, p. 150–151.

[225] Aur. Vict., *Caes.*, 41, 20.

[226] Legile respective, emanate **toate înainte** de înlăturarea lui Licinius în 324, privesc **exclusiv** spațiul occidental controlat de el – *cf. CTh*, VIII, 10, 1 (8 noiembrie 314 sau 315 [poate chiar 313]); X, 1, 1 (13 septembrie 315); 4, 1; 8, 3; 15, 1; XI, 7, 1 (1 noiembrie 315 [poate chiar 313]); 7, 2 (20 noiembrie 319); 7, 3 (31 ianuarie [1 februarie] 320).

[227] *CTh*, XII, 1, 13 (17 mai 326). Cartea a XII-a din *Codex Theodosianus* inventariază peste 30 de *constitutiones* constantiniene care priveau obligațiile, inclusiv cele financiare, ale membrilor consiliilor orășenești.

[228] LANÇON 2003, p. 79, de unde provine citatul; BRANSBOURG 2008, p. 278–279; ESCRIBANO PAÑO 2013, p. 437–459; LAUDANI 2014, p. 440–441, cu bibliografie.

[229] *De rebus bellicis*, II, 1-9.

[230] *Pan.*, VIII [5], 2, 2: ***iusta clementia***; 5, 6: *Quo magis, imperator,* ***clementiae*** *tuae gratias agimus, qui remediis sponte concessis fecisti ut, quod non poteramus iure petere,* ***iuste*** *obtinuisse videamur*.

[231] Vezi și KASPRZYK 2016, p. 199–216.

[232] *Pan.*, V [9], 4, 1; HESTEIN 2012, p. 57–58.

arătată lui Constantius Caesar în momentul când acesta, întorcându-se din Italia, se bucurase de primirea entuziastă și unanimă a tinerilor augustodunensi[233] și de *hospitalitas* din partea locuitorilor[234].

În context, ne putem gândi la măsurile luate în ținuturile orientale smulse lui Licinius în 324, care aboleau unele inovații fiscale introduse de fostul coregent odată cu recensământul din 321, cu scopul susținerii financiare a conflictului cu Constantin; Eusebius din Caesarea le înfățișează într-o notă retorică – „nesfârșitele impozite născocite de el spre paguba popoarelor supuse lui, precum și tot felul de încasări plătite în aur și argint, noi măsurători de pământ și amenzi foarte costisitoare de la oameni care nu mai locuiau la țară, ci erau morți de multă vreme" (ἐπισκήψεις τε μυρίας κατὰ τῶν ὑποχειρίων ἐθνῶν ἐπενόει χρυσοῦ τε καὶ ἀργύρου παντοίας εἰσπράξεις ἀναμετρήσεις τε γῆς καὶ τῶν κατ᾽ ἀγροὺς μηκέτ᾽ ὄντων ἀνθρώπων πρόπαλαι δὲ κατοιχομένων ἐπιζήμιον κέρδος)[235]. Totuși, din câte se cunoaște, **niciunul dintre actele reparatorii nu privește exonerarea curiilor de la plata obligațiilor fiscale**[236], ci doar scutirea de la sarcinile publice (λειτουργίαι) a membrilor clerului creștin, cărora Licinius le anulase privilegiile fiscale și îi înscrisese în listele de βουλευταί[237].

Credem că-l putem exclude și pe Constantius II, întrucât sursele din veacul al IV-lea scriu, pentru vremea domniei lui, despre multiplele şi apăsătoarele obligaţii fiscale (*tributorum sarcina*; *tributa*; *vectigalia*)[238], însoțite de abuzuri în colectarea lor[239], care striveau populaţia (*multiplicatis tributis et vectigalibus vexarentur*)[240] şi aduceau provinciile, inclusiv cele orientale[241], într-o stare deplorabilă (*extrema paenuria*[242]; *ad ultimam egestatem*[243]).

Un candidat acceptabil ar putea fi Valens, despre care Ammianus Marcellinus menționa că s-a îngrijit cu mare atenție de bunăstarea ținuturilor răsăritene guvernate de el, inclusiv prin instituirea unor impozite suportabile și prin bunăvoința arătată în recuperarea celor restante[244]. Totuși, pe vremea sa, Tomis

---

[233] *Pan.*, V [9], 9, 1; 14, 1.

[234] *Pan.*, V [9], 4, 3.

[235] Eus., *HE*, X, 8, 1. Vezi și Eus., *VC*, I, 55, 1–2.

[236] Eus., *VC*, IV, 3; BARNES 1981, p. 69–70.

[237] Eus., *VC*, II, 20, 2; 30, 1; BARNES 1981, p. 71.

[238] *Pan.*, XI [3], 9, 1: *intolerandi tributi*; Amm. Marc., XVIII, 1, 1; XXI, 16, 17.

[239] *Pan.*, XI [3], 9, 2: *<Obiciebantur> ingenua indignis cruciatibus corpora*; Aur. Vict., *Caes.*, 39, 32: colectarea impozitului în Italia ajunsese o pacoste (*tempestas*); Amm. Marc., XVII, 3, 2–6; XXI, 16, 17: *flagitatorum rapacitas inexpleta*; Ps.-Aur. Vict., *Epit de Caes.*, XLII, 21.

[240] Amm. Marc., XXI, 16, 17; vezi şi XVII, 3, 3: *insanabilia vulnera*; XVIII, 5, 1.

[241] Aur. Vict., *Caes.*, 9, 12; 13, 6; 33, 13; *Pan.*, XI [3], 9, 1–4; 10, 1; Amm. Marc., XVII, 3, 3; XIX, 11, 2-3; XXI, 6, 6.

[242] Amm. Marc., XVI, 5, 14.

[243] Amm. Marc., XVII, 3, 3.

[244] Amm. Marc., XXXI, 14, 2: *provinciarum aequissimus tutor, quarum singulas ut domum propriam custodibat indemnes, tributorum onera studio quodam molliens singulari, nulla vectigalium admittens augmenta, in adaerandis reliquorum debitis non molestus… Nec sub alio principe in huiusmodi negotiis melius secum actum esse meminit oriens* („ocrotitor foarte drept al provinciilor, păzindu-le ca pe casa lui proprie. Cântărea cu mare grijă sarcinile impozitelor, nu admitea nicio mărire a dărilor, nu manifesta îndârjire în urmărirea

era caracterizat ca πόλις μεγάλη καὶ εὐδαίμων[245] (*urbs magna et opulenta*[246]), ceea ce face discordanță cu atmosfera degajată de inscripția noastră.

Ne putem gândi într-un mod rezonabil la Iulian. Deși din Dobrogea lipsesc dovezile epigrafice care să ateste politica de restaurare a vieții municipale întreprinse de acesta[247], putem lua ca reper dedicațiile din alte provincii, pe care apar expresiile *curiarum et rei publicae recreator*[248] și *recuperata re publica*[249], explicabile prin măsurile dispuse în favoarea consiliilor municipale[250], sau constituțiile care stipulau interdicția de a se impune provincialilor noi taxe, în special extraordinare (*superindictiones*), fără acordul imperial[251], transformarea așa-zisului *aurum coronarium* într-un *munus voluntaris*[252] și diminuarea cheltuielile locuitorilor necesare întreținerii lui *cursus publicus*[253]. Putem adăuga, de asemenea, informațiile autorilor târzii, care, pe de o parte, elogiază preocuparea lui Iulian, încă din vremea când era Caesar, de a micșora impozitele (*tributorum admodum levia*), de a le face echitabile și suportabile, de a evita introducerea altora noi, de a stopa abuzurile generate de strângerea acestora, de a ierta *debita* vechi[254], precum și

datoriilor restante… Orientul nu-și amintește s-o fi dus mai bine sub alt principe în afaceri de acest fel").

[245] Sozom., *HE*, VI, 21, 3.

[246] *Acta Sanctorum*, III, 235.

[247] Din timpul domniei acestuia se cunosc doar doi stâlpi miliari – unul de la Corbul de Sus (jud. Constanța) (*IGLR* 82b) și altul de la Niculițel (jud. Tulcea) (*IGLR* 269).

[248] CONTI 2004, p. 69–72, nr. 17, 18 (*Phoenicae*); BENOIST 2009, p. 112.

[249] CONTI 2004, p. 99–102, nr. 58–61 (*Dacia Mediterranea*); *HD*073405 (*Thracia*); BENOIST 2009, p. 112.

[250] Este vorba despre restituirea pământurilor cetăților trecute de Constantin în *res privata* sau cedate bisericilor (*CTh*, X, 3, 1 (13 sau 15 martie 362): *possessiones publicas civitatibus iubemus restitui ita, ut iustis aestimationibus locentur, quo cunctarum possit civitatium reparatio procurari*; Lib., *Or.* XIII, 45; Amm. Marc., XXV, 4, 15: *vectigalia civitatibus restituta cum fundis, absque his, quos velut iure vendidere praeteritae potestates*; pentru Constantin, vezi LENSKI 2016, p. 173–178), impunerea clerului la obligațiile ordinare (*munera civilia*) cerute de condiția de *curialis* (*CTh*, XII, 1, 50 = XIII, 1, 4*pr.* (13 martie 362): *decuriones, qui ut christiani declinant munia, revocentur*; Iulian, *Ep.* 54; Sozom., *HE*, V, 5, 2; Philostr., *HE*, VII, 4), de care fusese scutit de legislația lui Constantin și Constantius II (*CTh*, XVI, 2, 3 (18 iulie 320); 2, 6 (1 iunie 326); 2, 9 (11 aprilie 349)), recrutarea în curii a rezidenților (*peregrini*) (*CTh*, XII, 1, 52 (3 septembrie 362); Lib., *Or.* XVIII, 146–150; Amm. Marc., XXV, 4, 21) și stabilirea sumelor plătite funcționarilor și avocaților statului în funcție de *ordo salutationis* (*HD*300351 = CONTI 2004, p. 173–174, nr. 172). Vezi și CONTI 2004, p. 53–54; BRANSBOURG 2008, p. 280–283, cu un punct de vedere mai nuanțat; BENOIST 2009, p. 112; SCHMIDT-HOFNER 2020, p. 131–137.

[251] *CTh*, XI, 16, 10 (13 martie 362): *nihil provincialibus indici sine nostra scientia fas est neque rursus ex his quae sunt indicta referri*. Vezi și CONTI 2004, p. 52; SCHMIDT-HOFNER 2020, p. 142.

[252] *CTh*, XII, 13, 1 (29 aprilie 362); Lib., *Or.* XVIII, 193; Amm.Marc., XXV, 4, 15: *coronarium indultum*. Vezi și CONTI 2004, p. 52; SCHMIDT-HOFNER 2020, p. 138–139.

[253] *CTh*, VIII, 5, 12 (22 februarie 362); 5, 13 (20 iunie 362); 5, 14 (9 septembrie 362). În același sens, *EDR*097709 = CONTI 2004, p. 51, 119–120 (nr. 87) (Iulia Concordia, Italia): *D(ominus) N(oster) Iulianus, invictissimus prin/ceps, remota provincialibus cura / cursum fiscalem breviatis mutationum spa/tiis fieri iussit.* Vezi și SCHMIDT-HOFNER 2020, p. 142.

[254] Iulian, *Ep.* 73; Eutr., X, 16, 3: *in provinciales iustissimus et tributorum, quatenus fieri posset, repressor*; Amm. Marc., XVI, 5, 14–15; XVII, 3, 1–6; XVIII, 1, 1; XXV, 4, 15: *tributorum admodum levia… remissa debita multa diuturnitate congesta*; Ioann. Antioch., *Chron., fr.* 272. SCHMIDT-HOFNER 2020, p. 137–144.

generozitatea sa „față de toți, având nu prea mare grijă față de tezaurul public" (*civilis in cunctos, mediocrem habens aerarii curam*)[255] și, pe de alta, evidențiază favorizarea constantă de la *munera publica* a consilierilor municipali, uneori în detrimentul altor categorii sociale[256]. La rândul lui, panegiristul Claudius Mamertinus, în *gratiarum actio* rostită la 1 ianuarie 362 în cinstea lui Iulian, enumera o serie de măsuri luate de acesta în favoarea orașelor și provinciilor sud-est europene chiar din 361, când, ca uzurpator, se îndrepta spre Constantinopol: a vizitat și restabilit *status* și *fortuna* tuturor orașelor de pe Dunărea Mijlocie[257]; locuitorilor Epirului, apăsați până la extrem de impozitele insuportabile (*intolerandi tributi*), le-a înlăturat orice neajuns, redându-le o stare de belșug și abundență[258]; *urbes* și *populi* care au găzduit trupe au primit *immunitates*, *privilegia*, *pecunia*[259]; în sfârșit, ca un adevărat *miraculum*[260], reconstrucția și revigorarea generală a tuturor orașelor (*universae urbes… refotae*) din Graecia, Dalmatia, Macedonia, Illyricum, Peloponnesus[261] a fost susținută financiar de împărat prin reinvestirea impozitelor provinciilor în interesul acestora (*in omnia pecuniam ab imperatore depromi et quoddam versa vice provinciis pendi tributum*), astfel, resursele statului fiind destinate nevoilor publice (*id omne… in usus publicos reservatur*)[262]. În sfârșit, măsura respectivă nu putea fi luată decât într-un moment de acalmie politică și militară, de care, cum se știe, având în vedere grija lui Iulian pentru întărirea provinciei[263] și excelentele relații ale sale cu goții nord-dunăreni[264], Scythia s-a bucurat din plin[265].

În concluzie, inscripția tomitană este un mic fragment dintr-o adevărată *gratiarum actio* epigrafică adresată, în numele tuturor curiilor scythice, foarte probabil, lui Iulian; ea figura pe baza unei statui (de bronz) a acestuia[266].

---

[255] Eutr., X, 16, 3.

[256] Amm. Marc., XXI, 12, 23; XX, 9, 12.

[257] *Pan.*, XI [3], 7, 3: *Omnes urbes Danubium colunt aditae, omnium audita decreta, levati status instauratae*que *fortunae*.

[258] *Pan.*, XI [3], 9, 1: *Epirotae ad incitas intolerandi tributi mole depressi provindentia, imperator tua non modo miserias exuerunt, sed <ad> amplam etiam atque opulentam revixere fortunam*.

[259] *Pan.*, XI [3], 8, 3. În context, trebuie redată aici informația lui Ammianus Marcellinus (XXII, 7, 7), conform căreia „a întărit cu fortificații toate orașele din Thracia", iar soldaților încartiruiți pe malul Istrului, „pentru a veghea și a se împotrivi incursiunilor barbare, s-a îngrijit să nu le lipsească arme, îmbrăcăminte, hrană și soldă".

[260] *Pan.*, XI [3], 10, 2.

[261] *Pan.*, XI [3], 8–10.

[262] *Pan.*, XI [3], 10, 2–3.

[263] *IGLR* 82, 269; Amm. Marc., XXII, 7, 7.

[264] Iulian, *Ep.* 74; Amm. Marc., XXII, 7, 8.

[265] BARNEA 1991, p. 163.

[266] Statui de bronz ale lui Iulian sunt atestate la Alexandria (Iulian, *Ep.* 59; *LSA*–2699, Ulrich Gehn), Constantinopol (*LSA*–2808, Ulrich Gehn), Roma (*LSA*–2809, Ulrich Gehn), Antiochia (*LSA*–2810, Ulrich Gehn), Ilium (Troia) (Hellespontus) (*LSA*–290, Ulrich Gehn), Ephesus (Asia) (*LSA*–748, A. Sokolicek), Uchi Maius (Africa Proconsularis) (*LSA*–2865, Ulrich Gehn & Gabriel de Bruyn), Bolboura (Lycia) (*LSA*–2279, Ulrich Gehn). De asemenea, o inscripție de pe baza unei statui de la Macomades (Numidia) pusă de Ulpius Mariscianus, *consularis provinciae Numidiae*, menționa faptul că statuia fusese plătită de *ordo* (*offerente ordine*) – *EDCS*-24000011 = *LSA*–2265 (Gabriel de Bruyn).

7. Tomis, fragment dintr-o placă de marmură: *ISM* II 115(81) (cca. 369?) = *ISM* VI.2, 115 = *HD*004654 (364–375): ***Virtute*** *pariter ac* ***pro/visione veterum princi/pum exempla transgres/so debellatori gentium / [b]arbararum*** *domino / [no]stro Valentiniano / [triu]mphatori semper [fe]/[lici? Augusto* ------ („Celui care a depășit, prin bravură, ca și prin prevedere, exemplele vechilor împărați, învingătorului neamurilor barbare, stăpânului nostru Valentinian, triumfătorul, veșnic fericitului August---")[267].

a) *virtus*. Derivând de la *vir* – „bărbat", *virtus*, componentă primară a lui *mos maiorum*, a fost considerată o calitate inerentă bărbaților, respectiv ca bravură, curaj manifestat mai ales în contexte militare ce angajau interesele statului[268]. Începând cu Augustus, a fost socotită între virtuțile cardinale ale principelui, precedând *clementia*, *iustitia* și *pietas*[269]. În ciuda nuanțelor care, în timp, s-au adăugat înțelesului originar al termenului, ideea de energie belicoasă, de curaj dovedit în luptă, de zel combativ (*dimicandi voluptas*[270]) a rămas esențială, devenind o constantă a moralității publice a împăratului[271]. Vizibilitatea ei s-a accentuat începând cu Severii și în secolele III-IV, când aproape fiecare *princeps* a fost un *miles* iar armata s-a erijat în principalul factor constituțional al elecțiunii[272]. De aceea, monedele, inscripțiile, operele de artă, scrierile istorice, titulatura imperială exaltă *ingenita illa virtus*[273], educația cazonă (*omnis vita militia est*)[274], angajamentele și succesele militare ale împăratului[275]. În elogiile oratorice, *virtus* constituie un *topos* cvasiprezent (*virtus*, *divina virtus*, *virtutes bellicae*, *bellica virtus* etc.), menit să atragă atenția publicului ascultător asupra abilităților incontestabile ale suveranului în *res bellica*[276], asupra continuității victoriei – *appendix* al lui *virtus*, cum spunea oratorul Nazarius[277] –, în special asupra barbarilor (*barbarae gentes*/ *nationes*)[278], pentru care *virtus* este o adevărată *terror*[279],

[267] Textul latin după *HD*004654, traducerea după *ISM* II 115(81).

[268] *OLD*, p. 2073, *s.v. virtus*; HELLEGOUARC'H 1963 [1972], p. 244; HELLEGOUARC'H 1998, p. 73–83; McDONNELL 2006; BALMACEDA 2017.

[269] *Res Gestae* 34, 2; FEARS 1981, p. 889–948.

[270] *Pan.*, X [4] (a. 321), 19, 3.

[271] TUCK 2005, p. 221–245; BALMACEDA 2017; WOODS 2018, p. 189–206.

[272] *SHA*, *Prob.*, XXII, 1: *Conferenti mihi cum aliis imperatoribus principem Probum, omnibus prope Romanis ducibus*. NERI 2002, p. 373–396; BRANDT 2009, p. 124–138; MANDERS 2012, p. 63–94; SPEIDEL 2015, p. 46–64; JANNIARD 2016, p. 113–125; de BLOIS 2019, p. 37–131, 176–225, 234–238; ZUGRAVU 2020b, p. 473–501.

[273] *SHA*, *Claud.*, VII, 6; XI, 8-9; *Prob.*, III, 5–6.

[274] *Pan.*, III [11] (a. 291), 3, 9 (despre Maximianus); vezi și *Pan.*, II [10] (a. 289), 2, 2–4; Aur. Vict., *Caes.*, 39, 26; ROBERTO 2015, p. 51–53.

[275] McCORMICK 1993; BERRENS 2004, p. 205–242; MANDERS 2012, p. 169–178; IGLESIAS GARCÍA 2013, p. 121–141.

[276] *Pan.*, III [11] (a. 291), 5, 1; X [4] (a. 321), 19, 3.

[277] *Pan.*, X [4] (a. 321), 3, 3.

[278] Expresia este des folosită de panegiriști – *cf. Pan.*, II [10], (a. 289), 5, 1; 11, 4; III [11] (a. 291), 14, 1; 16, 1; IV [8] (a. 297), 1, 4; 13, 2; VI [7] (a. 307), 4, 3; 8, 4; 14, 1; IX [12] (a. 313), 3, 2; 23, 1; XII [2] (a. 389), 47, 2.

[279] *Pan.*, VI [7] (a. 307), 4, 4; VII [6] (a. 310), 11, 1; IX [12] (a. 313), 3, 2; XI [5] (a. 362), 7, 1; 8, 4.

și asupra reputației unanim recunoscute a principelui (*gloria*[280]); toate erau fundamente și garanții ale succesului politic[281].

Virtus în înțelesul său combativ are o incidență ridicată și în epigrafe, instrumente eficiente ale difuziunii de tip *top-down* sau „descendente" a ideologiei imperiale[282], fiind redată adesea în congruență cu alte calități de excelență ale principilor în același registru laudativ, deci retoric, ca în *orationes* celebrative[283]. Dar, dacă în acestea din urmă destinatarul este un public restrâns și select, prin inscripții, ca și prin reprezentările și legendele monetare, el se adresează unei audiențe mai largi, contribuind, astfel, la formarea opiniei colective despre principe ca un comandant valoros și de-o integritate morală incontestabilă[284]. În Scythia, reprezentarea suveranului ca un luptător plin de curaj este întâlnită chiar de la începutul veacului al IV-lea, o inscripție de prin 315–317 din *Tropaeensium civitas* asupra căreia vom mai reveni evocând curajul (*virtus*) și spiritul de prevedere (*providentia*) ale lui Constantin și Licinius, calități care le-au facilitat supunerea, pretutindeni, a neamurilor barbare (*edomitis* / *ubique barbararum gentium populis*)[285].

b) subst. *provisio* înseamnă „previziune, prevedere, precauție, grijă" și derivă de la vb. *providere* – „a vedea înainte, a prevedea, a se îngriji din vreme, a veghea"

---

[280] Symm., *Or.* II (a. 370), 2: *Aliorum tempora fastis numerata sunt, vestra victoriis*. *Gloria, gloriare, gloriosissimus* (*-a*) apar în oratoria laudativă, cel din urmă și pe inscripții: Aurelian: *EDCS*-28200138; *EDCS*-28200114; Maximian: *Pan.*, II [10] (a. 289), 3, 3: *qui virtutis vestrae gloriam duces servent*; 4, 4; 5, 4: *victoriae tuae gloria*; Constantius I: *Pan.*, IV [8] (a. 297), 5, 2; 10, 4; Constantin: *Pan.*, VII [6] (a. 310), 3, 3; 6, 2; 13, 1; 16, 2; 16, 5; 17, 2; 27, 6: *ut non tam gloriandum sit virtuti tuae…*; 32, 1: *divina gloria tua*; 36, 3: *gloriis triumphalibus occupavit*; *HD*059047; *EDCS*–25001519; *EDCS*–2400465; *EDCS*–17600789; Constantin, Constantin iunior, Constantius II (a. 326–331): *HD*004408; Iulian: *Pan.*, XI [5] (a. 362), 3, 1: *quae in hac Romani imperii parte gloriosissima sint famae laude celebrata… gloriae tuae splendor*; 5, 1; 11, 1: *splendor gloriae*; Theodosius: *Pan.*, XII [2] (a. 389), 8, 1: *bellicae rei gloria*; 10, 3; Grațian: Auson., *Grat. act.* (a. 379), I, 8; Arcadius: *EDCS*–00900532 etc. Pentru conceptul de *gloria* în gândirea politică romană, *cf.* HELLEGOUARC'H 1963 [1972], p. 369–383; PIGNATELLI 2008, p. 65–73.

[281] *Pan.*, X [4] (a. 321), 16, 4–5; HELLEGOUARC'H 1963 [1972], p. 369–370; PIGNATELLI 2008, p. 65; LAUDANI 2014, p. 221.

[282] SABBAH 1984, p. 378; WARE 2018, p. 132–134.

[283] *HD*075737 (Colonia Agrippinensium, Germania; Constantin, a. 310–337): *Virtute domini Constantini Maximi / Pii Felicissimi Invicti Augusti / suppressisi domitisque Francis…*; *HD*027236 (Roma; Constantin, a. 312-324): *[Fortitudin]e ac virtute [divinae] / [invictus senat]us populiq(ue) R(omani) tae[terrimis] / [tyrannis extinctis] liberatoribus [atque rei] / [publicae] restitutori[bus] / [dd(ominis) nn(ostris) Fl(avio) Val(erio) Const]antino Max(i)mo [---] / [------*; *HD*045350 (Dougga, Africa; Constantin, a. 313): *------ divi]nae virtutis [principi?] / [extinctori? ty]rannicae factionis et v[ictori? defensori?] / [pro]vinciarum suarum atque urb[ium? ---] / d(omino) n(ostro) Flavio Valerio Constantino P(io) F(elici) semp[er Augusto]*; *HD*002935 (Aquileia, Italia; Constantin, a. 326–337); *EDR*080759 (Roma; Constans, a. 337-340): *Virtute in hostes / pietate erga suos aequipe/rant[i] triumphalem patrem / «D(omino) N(ostro) Fl(avio) [I]ul(io) Constanti» / victori maximo semper Aug(usto)*; *HD*025753 (Tubernus, Africa; Constantin II, a. 337–340): *Virtute clementia m[emor]ando pie/tate omnes a[ntecedenti?] d(omino) n(ostro) Fl(avio) Clau/dio Consta[n]t[ino iu]niori / Aug(usto)* etc.

[284] NOREÑA 2001, p. 152–160; MARANESI 2016, p. 109–165.

[285] *IGLR* 170 = *ISM* IV, 16 = *HD*028858; despre această inscripție, vezi și *infra*.

etc.[286], ca și alte două cuvinte intrate în lexiconul virtuților imperiale – *providentia*[287] și *prudentia* (< *prudens* < *providere*)[288]. Este întâlnit mai ales în texte de natură juridică, adesea în conjuncție cu *beneficium*, inclusiv în epigrafe cu valoare normativă din Antichitatea târzie, precum cele de la Heraclea Sintica (Macedonia) (a. 307–308)[289], Sinope (Pontica) (a. 310)[290], Brigetio (Pannonia) (a. 311)[291] sau Durostorum (Moesia Secunda) (a. 311)[292]. Deși în *laudationes* sau alte scrieri este adeseori privată de aura mistică atribuită termenilor înrudiți *providentia* și *prudentia* (*divina providentia*[293], *divina prudentia*[294], *caelestis prudentia*[295], *prudentia deus est*[296]), *provisio* este considerată o însușire deosebită a împăraților, denumind capacitatea acestora de a administra corespunzător statul prin măsuri eficiente și salutare de prevedere luate din timp, prin spirit de precauție, prudență, grijă pentru problemele guvernării[297]. *Rei publicae divina provisione consuluit Traianum adoptando* („adoptându-l pe Traian, a dat dovadă de o previziune de-a dreptul divină pentru stat"), scria Eutropius despre Nerva[298]. În domeniul militar, *provisio* desemnează predispoziția suveranului de a anticipa situații posibil periculoase și de a le preveni prin măsuri și hotărâri tactice ingenioase[299]. Acest aspect al calității de comandant militar a lui Valentinian urmărea să-l facă cunoscut inscripția dobrogeană.

c) adevărata valoare retorică a lui *virtus* și *provisio* în dedicația de față reiese pe deplin din secvența *Virtute pariter ac provisione veterum principum exempla transgresso*. Astfel, dubletul *virtus-provisio* se integrează procedeului retoric al

---

[286] *TLL*, X/2, col. 2346, *s.v. provisio*; col. 2322-2328, *s.v. provideo*.

[287] *TLL*, X/2, col. 2318, *s.v. providentia.*

[288] *TLL*, X/2, col. 2377, *s.v. prudentia*; col. 2370, *s.v. prudens.*

[289] *HD*046334.

[290] *HD*048603

[291] *HD*023595.

[292] *HD*064270; VERRECCHIA 2016–2017, p. 68–69, nr. 65.

[293] *Pan.*, II [10] (a. 289), 5, 2; IV [8] (a. 297), 6, 2; 7, 2; V [9] (a. 297), 4, 1; 8, 1: *providentia numen sui*; *De rebus bellicis*, XXI, 1.

[294] *Pan.*, XI [3] (a. 362), 21, 3.

[295] *Pan.*, X [4] (a. 321), 9, 3.

[296] *Pan.*, IX [12] (a. 313), 4, 2.

[297] *Pan.*, IV [8] (a. 297), 4, 3: *sine ullo fere discrimine dierum ac noctium inlustratis orbem, salutique gentium non his modo quibus immortales vultus vestri vigent sed multo magis illis divinarum mentium vestrarum oculis* ***providetis***; V [9] (298), 5, 3: *longe maioribus summae rei publicae gubernandae* ***provisionibus*** *occupatas*; VI [7] (a. 307), 2, 2: *omnibus in futurum saeculis* ***providetis*** (BUCCI 2015, p. 70); Firm. Mat., *Math.*, I, 10, 13 (a. 334–337): Constantin – ***providus*** *princeps*; vezi și Eutr., VII, 19, 2: /Vespasian/ *quam cum omni diligentiae* ***provisione*** *colligeret…*; IX, 23, 1: *ea tamen occasione* /Diocleţian/ *ordinavit* ***provide*** *multa et disposuit, quae ad nostram aetatem manent*; *SHA*, *Pert.*, VII, 6: *Annonae consultissime* ***providit***; *Tr. tyr.*, XXI, 1: ***providum*** *futurorum*; ZOS., II, 34, 1: τῇ Διοκλητιανοῦ προνοίᾳ.

[298] Eutr., VIII, 1, 2.

[299] *Pan.*, IV [8] (a. 297), 13, 2: *Nam primo omnium, in quo praecipue consulendum fuit, ne quid barbarae nationes converso illuc numine tuo novare temptarent, invocata patris tui maiestate* ***provisum est***; VII [6] (310), 18, 3: *tua, imperator, cura, qua refovendis eorum viribus a Cabillonensi portu navigia* ***provideras***; IX [12] (a. 313), 3, 1: *Ne tu, imperator, nimio nostri amore nescisti ad securitatem nobis vere* ***providere***, *qui non omnia tecum arma movisti, cum tua conservatio salus nostra sit*; 9, 1: *mox* ***proviso*** *adversarium numero*.

congruenței dintre două sau mai multe *virtutes imperatoriae* folosit de oratorii oficiali pentru a sublinia varietatea, complementaritatea și interdependența calităților suveranilor – *divina providentia-divina virtus*[300], *iustitia-concordia*[301], *concordia-necessitudo* (sinonim pentru *amicitia*)*-adfinitas-pietas*[302], *fortuna-felicitas*[303], *virtus-clementia-victoria*[304], *pietas-felicitas*[305], *maiestas-pietas*[306], *maiestas-felicitas*[307], *concordia-caritas-rei publicae studia*[308], *virtus-pietas*[309], *providentia-consilium-ratio*[310], *divina providentia-consilium*[311], *maiestas-clementia*[312], *clementia-victoria-virtus-felicitas*[313], *virtus-gloria*[314], *clementia-pietas-gravitas-lenitas-verecundia-iustitia*[315], *continentia-fortitudo-iustitia-prudentia-pietas-virtus-sapientia-gravitas-maturitas*[316], *providentia-auctoritas*[317], *modestia-pietas*[318], *gravitas-tranquillitas-modestia-iustitia*[319], *misericordia-iustitia-providentia*[320], *clementia-virtus*[321], *auctoritas-gratia-venerabilis forma*[322], *pietas-victoria-clementia-beneficium-conscientia*[323], *divina virtus-misericordia-victoria*[324], *maiestas-gloria*[325], *fortitudo-pietas*[326], *largitio-parsimonia*[327], *benivolentia-amicitia*[328], *amicitia-fides-benevolentia-veritas-fortuna-familiaritas*[329], *mansuetudo-moderatio*[330], *bona conscientia-virtus-integritas-victoria*[331], *victoria-clementia*[332], *concordiae voluntas-caelestis prudentia*[333], *gravitas-modestia-decus*[334], *prudentia-pietas-concordia*[335], *virtus-prudentia*[336]

[300] *Pan.*, II [10] (a. 289), 5, 2.
[301] *Pan.*, II [10] (a. 289), 11, 3; de TRIZIO 2009, p. 111.
[302] *Pan.*, II [10] (a. 289), 11, 4; de TRIZIO 2009, p. 111–112.
[303] *Pan.*, II [10] (a. 289), 11, 7; de TRIZIO 2009, p. 114.
[304] *Pan.*, III [11] (a. 291), 5, 3.
[305] *Pan.*, III [11] (a. 291), 6, 1; 13, 1; 18, 5; 19, 2; 19, 6.
[306] *Pan.*, III [11] (a. 291), 13, 2.
[307] *Pan.*, III [11] (a. 291), 15, 1.
[308] *Pan.*, III [11] (a. 291), 19, 4.
[309] *Pan.*, IV [11] (a. 297), 3, 3.
[310] *Pan.*, IV [11] (a. 297), 6, 2.
[311] *Pan.*, IV [11] (a. 297), 7, 2.
[312] *Pan.*, IV [11] (a. 297), 6, 4.
[313] *Pan.*, IV [11] (a. 297), 7, 3.
[314] *Pan.*, IV [11] (a. 297), 10, 4.
[315] *Pan.*, IV [11] (a. 297), 19, 3.
[316] *Pan.*, VI [7] (a. 307), 3, 4–5,3; BUCCI 2015, p. 79–91.
[317] *Pan.*, VI [7] (a. 307), 12, 1.
[318] *Pan.*, VII [6] (a. 310), 8, 6.
[319] *Pan.*, VII [6] (a. 310), 4, 4.
[320] *Pan.*, VII [6] (a. 310), 6, 1.
[321] *Pan.*, VII [6] (a. 310), 10–3.
[322] *Pan.*, VII [6] (a. 310), 16, 9.
[323] *Pan.*, VII [6] (a. 310), 20, 1.
[324] *Pan.*, X [4] (a. 321), 3, 3; LAUDANI 2014, p. 95–96.
[325] *Pan.*, XI [3] (a. 362), 5, 1.
[326] *Pan.*, X [4] (a. 321), 6, 5; LAUDANI 2014, p. 131–132.
[327] *Pan.*, XI [3] (a. 362), 10, 2–3.
[328] *Pan.*, XI [3] (a. 362), 18, 2–3.
[329] *Pan.*, XI [3] (a. 362), 26, 1–5.
[330] *Pan.*, XI [3] (a. 362), 27, 3.
[331] *Pan.*, X [4] (a. 321), 7, 2; LAUDANI 2014, p. 137.
[332] *Pan.*, X [4] (a. 321), 8, 1.
[333] *Pan.*, X [4] (a. 321), 9, 3; LAUDANI 2014, p. 154–155.

(ἀνδρεία-εὐβουλία)[337], *virtus-prudentia-felicitas*[338], *fortitudo-clementia*[339], *victoria-lenitas*[340], *vis-pietas-maiestas*[341], *virtus-felicitas*[342], *vis-fortitudo-benignitas-clementia*[343], *fortitudo-liberalitas*[344], *temperantia-honestas*[345], *bonitas-pietas*[346], *clementia-liberalitas-fortitudo-mens aurea*[347], σοφία-ἀνδρεία-εὐσέβεια-εὐτυχία[348] ș.a. Procedeul e întâlnit și pe inscripții[349], precum pe cele de pe bazele de statuie ale împăraților Valentinian I și Valens puse la Sabratha (Tripolitania) prin 364–367 în care dedicantul, Antonius Dracontius, *agens vicem praefectorum praetorio per Africanas provincias*, pune în conjuncție *iustitia*, *pietas* și *felicitas* ale celor doi suverani frați (*Iustitia pariter ac pieta/te caelesti, adq(ue) Romana[e] / felicitatis perpetuo / fundatori*)[350]. Revenind la dedicația noastră, mesajul binomului *virtus-provisio* era acela că succesul repurtat asupra barbarilor de către Valentinian a fost fructul, deopotrivă, al curajului împăratului, dar și al spiritului său prevăzător și precaut, care a temperat energia belicoasă prea explozivă; este imaginea întocmai pe care ne-o transmit despre el Ammianus Marcellinus și Pseudo-Aurelius Victor[351].

Pe de altă parte, expresia *veterum principum exempla transgresso* indică prezența unuia dintre κεφάλαια (*capita*) obligatorii ale structurii discursului elogiativ – σύγκρισις (*comparatio*) în favoarea destinatarului[352]. Cum se știe, civilizația romană a fost o civilizație a exemplului – sursă a autenticității și valorii –, realitate care a imprimat culturii scrise un puternic caracter paideutic și retoric. Ideologia și propaganda imperială s-au înscris pe această coordonată, raportând adesea actul politic, conduita civică, ținuta morală, valoarea militară a împăraților

---

[334] *Pan.*, X [4] (a. 321), 9, 5; LAUDANI 2014, p. 159.

[335] *Pan.*, X [4] (a. 321), 10, 1; LAUDANI 2014, p. 161–162.

[336] *Pan.*, X [4] (a. 321), 11, 4; LAUDANI 2014, p. 137.

[337] Ps.-Ael. Aristid., Εἰς βασιλέα, 30; KÖRNER 2002, p. 213.

[338] *Pan.*, X [4] (a. 321), 19, 2: *ut numquam virtus tua intremuerit, prudentia haeserit, felicitas claudicarit*; LAUDANI 2014, p. 245–247.

[339] *Pan.*, II [10] (a. 289, 4, 3; X [4] (a. 321), 21, 2 (LAUDANI 2014, p. 259–260).

[340] *Pan.*, X [4] (a. 321), 21, 3; LAUDANI 2014, p. 261–263.

[341] *Pan.*, X [4] (a. 321), 26, 3; LAUDANI 2014, p. 308–309.

[342] *Pan.*, X [4] (a. 321), 27, 6; LAUDANI 2014, p. 320–322.

[343] *Pan.*, X [4] (a. 321), 33, 2; LAUDANI 2014, p. 379–381.

[344] *Pan.*, X [4] (a. 321), 33, 4; LAUDANI 2014, p. 382–384.

[345] *Pan.*, X [4] (a. 321), 34, 3; LAUDANI 2014, p. 396.

[346] Auson., *Grat. act.* (a. 379), VIII, 39.

[347] Auson., *Grat. act.* (a. 379), VIII, 40.

[348] Ps.-Ael. Aristid., Εἰς βασιλέα, 38; KÖRNER 2002, p. 213.

[349] Vezi și mai jos.

[350] *HD*021889, *HD*021892, *HD*024259, *HD*059369; *LSA*–2562, 2563 (Gabriel de Bruyn).

[351] Ps.-Aur. Vict., *Epit. de Caes.*, XLV, 6: *prudenter uti locis, temporibus, sermone* („se folosea cu iscusinţă de locuri, circumstanţe, vorbe"); Amm. Marc., XXVII, 10, 10: „general chibzuit care vrea să fie în siguranţă"; XXX, 7, 11: în campaniile militare avea „mintea clară" (*erat expeditae mentis*), se slujea de „practica militară şi de experienţa îndelungată"; 9, 4: „Foarte iscusit şi precaut în conducerea războaielor... îşi dădea bine seama de ce trebuie şi nu trebuie făcut într-o acţiune militară...". La polul opus, exemplul lui Iulian – *cf.* Eutr., X, 16, 2: *dum se inconsultius proeliis inserit*; Ps.-Aur. Vict., *Epit. de Caes.*, XLIII, 7: /Iulian/ *audax plus quam imperatorem decet, cui salus propria cum semper ad securitatem omnium, tum in bello maxime conservanda est*.

[352] Men. Rhet., Περὶ ἐπιδεικτικῶν, II, 377, 1–9 (RUSSELL & WILSON 1981, p. 92–93).

la exemplul personalităților din istoria Romei, Greciei sau Orientului. Epocă a unor *homines novi*, a unor împărați ieșiți din familii fără trecut ilustru, ajunși pe tron în urma unor pronunciamente militare, a unei revoluții în planul ideologiei religioase și al fundamentelor spirituale ale puterii, Antichitatea târzie a adus o inovație importantă în această direcție: în efortul de legitimare a elecțiunii, de inserție într-un model politic și de creionare a imaginii unui principe ideal, reperelor comparative tradiționale (*summi in re publica viri*)[353] li se adaugă suveranii Imperiului timpuriu – vreme a relativei stabilități politice și dinastice. Sursele îi indică drept *exempla* de urmat pe Augustus, Vespasian, Titus, Nerva, Traian, Hadrian, Antoninus Pius, Marcus Aurelius, precizând, totodată, că împărații târzii se străduiau adesea să-și depășească modelele[354]. Expresia *veterum principum exempla transgresso* de pe inscripția tomitană dă glas întocmai acestei nuanțe a principiului ideologic și retoric al comparației introduse în Antichitatea târzie – *exemplum* este un pretext pentru a evalua calitățile împăraților domnitori și pentru a evidenția superioritatea lor în raport cu predecesorii; *illi igitur **veteres**, qui longe a virtutibus tuis distant, in proximo saltem iustitiae gradu reponantur*, preciza oratorul Nazarius în 321 referindu-se la Constantin[355]; *bonis melior imperator*, scria și autorul anonim al lui *Itinerarium Alexandri* în 340 despre Constantius II[356]. Totodată, epigrafa respectivă demonstrează importanța deosebită pe care, în procesul de reprezentare asumat și coordonat de suveranii înșiși, au căpătat-o monumentele publice inscripționate ca instrumente de comunicare a ideii amintite[357]. Sintagme precum *super omnes principes*, *super omnes priores principes*, *omnes retro principes*, *super omnes retro principes*, *omnium retro principes* însoțite de apelative la superlativ[358] probează voința nedisimulată a împăraților de a se înfățișa locuitorilor

[353] *Pan.*, VI [7], 13, 3.

[354] *E.g.*: *Itin. Alex.*, [4], 8; Eutr., X, 7, 1: /Constantin/ *Vir primo imperii tempore optimis principibus, ultimo mediis conparandus*; 16, 3: /Iulian/ *M. Antonino non absimilis, quem etiam aemulari studebat*; Symm., *Ep.* I, 13 (a. 376), 3; Claud., *IV cons. Hon.* (a. 398), 314–319; *VI cons. Hon.* (a. 404), 331–350, 420–421; Auson., *Grat. act.* (a. 379), XVI, 72–75; XVII, 76; *SHA*, *Nig.*, XII, 1; *Heliog.*, I, 2; *Aur.*, XLII, 4; *Tac.*, XVI, 6; *Prob.*, XII, 2; *Car.*, III, 1–8; Ps.-Aur. Vict., *Epit. de Caes.*, XLI, 16; XLVIII, 8–10; 12 etc. Trimitem aici doar la o parte a istoriografiei problemei, foarte extinsă: CRACCO RUGGINI 1965, p. 3–80; CRACCO RUGGINI 2001, p. 243–249; LASSANDRO 2000b; MOLINER ARBO 2008, p. 87–107; ZUGRAVU 2009, p. 241–254; ZUGRAVU 2011, p. 417–426; ZUGRAVU 2016, p. 123–149; ZUGRAVU 2018, p. 131–155; BONAMENTE 2010, p. 63–82; DELL'ORO D'AMICO 2015, p. 267–278; TOURNIER 2016; VERDUGO SANTOS 2018, p. 3–19.

[355] *Pan.*, X [4], 15, 3; LAUDANI 2014, p. 207.

[356] *Itin. Alex.*, [1], 1.

[357] Această importanță a epigrafelor survine pe fondul diminuării rolului reprezentărilor și legendele monetare și al creațiile artistice (portrete, statui) în ierarhia canalelor de difuziune a ideologiei imperiale; vezi și DE BRUYN 2016, p. 265–282.

[358] Gordianus III: *HD*020508 (Thysdrus, Africa Proconsularis): *fortissi/[mo et super omn]e retro principes in/[dulgentissimo*; *HD*033718 (Municipium Dardanorum, Moesia Superior; a. 238–244): *Invicto et / super omnes / indulgentis/simo*; Philippus Arabs: *HD*035882 (Remesiana, Moesia Superior; a. 244–249): *[M]aximo et / [su]per omnes / [f]ortissimo*; Trebonianus Gallus: *HD*011554 (Intercisa, Pannonia Inferior; a. 252–253): *Sanctissimo / ac super om/nes principes / clementissimo…*; Gallienus: *HD*032413 (Forum, Italia; a. 260–268): *ac / [super omn]es retro / [principes] fortissimi*; Probus: *HD*053033 = VERRECCHIA 2016–2017, p. 245–246, nr. 271 (Caesarea Maritima, Palaestina; a. 276-282): *Ommi[[ium principum]] / vere victorio[[siss(imo)]] /*

Imperiului dintr-o perspectivă neechivocă – aceea de suveran *incomparabilis*, pentru a prelua un calificativ atribuit lui Aurelian pe o inscripție din Thracia[359], sau „cu adevărat împărat" (*«tu vere princeps»*), pentru a ne sluji de o expresie acla-

---

ac feliciss(imo) [i]ndu[[lgent(issimo)]]; *HD*049190 = VERRECCHIA 2016–2017, p. 246–247, nr. 272 (Caesarea Maritima, Palaestina; a. 276–282): *super omnes retro / princ(ipes) fortiss(imo)*; *HD*053033 (Caesarea Maritima, Palaestina; a. 276–282): *Omni[[um ---]] / vere victorio[[siss(imo)]] / ac feliciss(imo) [i]ndu[[lgent(issimo)]]*; *HD*058015 (Augusta Vindelicorum, Raetia; a. 281): *[Restitutori pr]ovinciarum et operum [publi]/[corum providen]tissimo ac super] omnes r[etro] / [principes for]tissimo*; Carinus: *HD*027098 (Roma; a. 283–285): *super omnes retro principes ---issimo*; Diocleţian: *HD*035599 (Lauriacum, Noricum; a. 284–305): *ac super o[mnes] / [re]tro princi[pes piis]/[sim]o indul[gentis]/[simoque*; *HD*055655 = VERRECCHIA 2016–2017, p. 15, nr. 1 (Athenae, Achaea; a. 285–286): *fortiss(imo) / <ac> super omnes retro princ/cipes piissimo*; *HD*037389 = VERRECCHIA 2016–2017, p. 94–95, nr. 96 (Nicomedia, Bithynia et Pontus; a. 286-305): *[F]ortissimo principi / [et] super om[nes r]et[r]o / [pr]incipes piisimo*; *HD*016433 = VERRECCHIA 2016–2017, 114–115, nr. 114 (Ephesus, Asia, a. 284–305): *Restitutori totius / orbis ac super omnes / retro principes / fortissimo ac clementissimo*; Galerius: *HD*009967 = VERRECCHIA 2016–2017, p. 191, nr. 213 (Seleucia ad Calycadnum, Isauria; a. 305–311): *(H)umani(ssimo) potentissi/mo adque (!) piissimo / vere victoriumque clementissimo / d(omino)*; VERRECCHIA 2016–2017, p. 167–168, nr 183 (Antiochia Pisidiae, a. 311–313): *[- - -s]uper omnes priores / [princip]es*; Severus, Licinius sau Maximinus Daia: *HD*055448 = VERRECCHIA 2016–2017, p. 192, nr. 214 (Seleucia ad Calycadnum, Isauria, 306–313): *Beatissimo / adque indulgen/tissimo vere / humanissimo*; Constantin: *HD*037970 (Flavia Solva, Noricum; a. 306–307): *maximo beatis/sim[o a]c supr[a om]/[ne]s retro principes piisimo / et victoriosiss/imo*; *EDCS*–23500085 (Uccula, Africa proconsularis): *[opti]mo et super / [omnes] principes*; Constantius II: *HD*053425 (Dalmaţia; a. 337–361): *Virtute et felici/tate omnes retro / principes super/gresso*; Valentinian III: *EDR*033301 (Roma; a. 425-450): *providentissimo omnium retro principum]*; *EDR*178223 (Roma; a. 425–450): *proviđen]/tissimus omnium retr[o principum]*; împăraţi cu nume căzute în lacună: *HD*027194 (Roma; a. 171–230): *[---? Super omnes retr]o principe[s ---?]*; *HD*65879 (Segusio, Alpes Cottiae; a. 231–300): *[--- fortissimo ac s]upe[omnes]*(?) / *[--- felicissimo p]rin[cipi ---]*; *HD*066620 (Caturigomagus, Alpes Cottiae; a. 201–305): *restitutori orbis / providentissimo / retro principum / ac super omnes / fortissimo*; *HD*059076 (Sabratha, Africa Proconsularis; a. 201–400): *Restitutor[i ---] / humani gen[eris ---] / ac super omn[es --- indul]/gentissimo [principi ---]*; *HD*027197 (Roma; a. 271–330): *[--- super omnes] retro [principes ---] / [--- exsup]eranti[ssim- ---* etc. Vezi şi PEACHIN 1990, p. 162 (nr. 28), 196 (nr. 230), 206 (nr. 37), 230 (nr. 216), 274 (nr. 19), 312 (nr. 92), 392 (nr. 70), 396 (nr. 102), 417 (nr. 54), 437 (nr. 108), 438 (nr. 114); VERRECCHIA 2016–2017, p. 15 (nr. 1), 114–115 (nr. 114), 167–168 (nr. 183), 191–192 (nr. 213), 245–247 (nr. 271–272).

Aceste formule sunt destul de rare în perioada anterioară, numărul lor crescând o dată cu Severii: Septimius Severus: *EDR*072942 (Roma; a. 197–198): *fortissimi ac / maximi et super om/nis providentissimi / principis*; *HD*041693 (Celtianis, Numidia; a. 198–199): *[et super[omn[es retro principes]*; *HD*039653 (Forum, Numidia; a. 205): *et [su]/[p]er omnes prin(cipes) indulgent[issi]/[m](o)*(!); *HD*018052 (Anagnia, Italia; a. 207): *fortissimus ac super / omnes felicissimus / princeps*; *EDC*–23100010 (Nattabutes, Africa Proconsularis): *«et super omnes p[rin]»/«cipes nobi(li)ssimi»*; Caracalla: *HD*008793 (Roma): *[Magno et invicto ac su]per omne[s fortissimo] / [felicissi]moqu[e]*(?); *HD*008959 (Roma): *magno et [invicto ac] super omnes principes / [fortissimo] et felicissimo*; *HD*026954 (Roma; a. 212–217): *super omnes re]tro pr[incipes fortissimo?]*; Caracalla sau Elagabal: *HD*026993 (Roma; a. 211–222): *[--- ac super] / [omnes] retr[o principes] / [invic]issim[o*; Elagabal: *HD*027041 (Roma; a. 218–222): *[indulgentissimo] ac super omnes principes fortissimo*; Severus Alexander: *HD*032575 (Misenum, Italia; a. 231–233): *et supe[r omnes retro principes ---issimus]* etc. Vezi şi SCHEITHAUER 1988, p. 155–177.

[359] PEACHIN 1990, p. 396, nr. 102.

mativă din *Historia Augusta*[360]. Or, aceasta era posibilă doar depășindu-i total pe vechii *principes boni* (*magni, optimi*)[361], fie în anumite compartimente ale caracterului public (moral, religios, militar, civic etc.), fie în întregimea acestuia; Probus, scria autorul anonim al *Historia*-ei *Augusta*, a reunit în persoana sa toate calitățile particulare de excelență ale antecesorilor (*in illis varia, in hoc omnia praecipua iuncta fuere*[362]; *omnia in uno principe constituta sunt*[363]). Fenomenul are o importanță deosebită în efortul de legitimare a puterii și de creare a consensului – coordonate esențiale ale stabilității Imperiului.

Alături de epigrafie, un alt canal eficient și persuasiv de diseminare a mesajului imperial asupra căruia stăruim l-a constituit oratoria encomiastică[364], unde, de asemenea, pentru virtuțile și faptele lor, împărații domnitori aveau întâietatea elogiului; *nam cum te semper ultra omnes retro principes laudari oportuerit*, spunea panegiristul Latinus Pacatus Drepanius într-un discurs din 389 rostit la Roma în cinstea lui Theodosius I[365]. Din aici, rezultau concluzii precum cele formulate despre Constantin: *nec vero tantummodo **vetera** illa dictatorum ac consulum ac deinceps magnorum **principum**, sed etiam recentissima et pulcherrima divi patris tui facta superasti*[366]; *omnium maximus imperator*[367]; *tantum ultra omnium saeculorum principes eminet*[368]; *cum gloria tua humanum modum supergressa sit*[369]. În context, nu e de mirare că formula de pe inscripția de la Tomis prezintă similitudini cu cele din *laudationes* ale retorilor gallo-romani din veacurile III-IV: *Cui enim umquam **veterum principum** tantae fuit curae ut doctrinae atque eloquentiae studia florent quantae his optimis et indulgentissimis dominis generis humani?*, spunea Eumenius despre membrii colegiului tetrarhic într-un discurs întitulat *Pro instaurandis scholis* pronunțat în anul 298[370]; *qui **veteres** illos Romanos rei publicae **principes**, superiorem Africanum Pompeiumque Magnum aetatis cursum virtute praevectos*, se întreba despre Constantin un orator anonim într-un panegiric rostit în 307[371]; *illi igitur **veteres**, qui longe a virtutibus tuis distant…*, preciza oratorul Nazarius în 321 referindu-se tot la Constantin[372].

c) *debellator gentium barbararum*: *debellare* este un verb specific vocabularului triumfal. Vergiliu îl utilizează ca o noțiune cheie în cunoscutele *sortes* ce trasau liniile ideologice ale imperialismului roman – «*tu regere imperio populos, Romane,*

[360] *SHA, Claud.*, IV, 3; de asemenea, XII, 5: *verus princeps*.
[361] Vezi și DE BRUYN 2016, p. 266–267, 270.
[362] *SHA, Tac.*, XVI, 1.
[363] *SHA, Prob.*, XII, 2; XXII, 1.
[364] *Pan.*, III [11] (a. 291), 10, 1–4; IV [8] (a. 297), 14-4; X [4] (a. 321), 20, 1–3 (LAUDANI 2014, p. 251–255); 24, 6 (LAUDANI 2014, p. 284–287); XI [3] (a. 362), 9, 2; XII [2] (a. 389), 4, 5; 11, 6: *boni principes*: Nerva, Titus, Antoninus Pius, Augustus, Hadrian, Traian; 14, 3; 16, 1: *Optimus* (= Traian); 21, 3; Symm., *Or.* I (a. 368), 16; *Or.* III (a. 369-370), 8; Them., *Or.*, *passim*. Vezi și CHIAVIA 2008, p. 523–543.
[365] *Pan.* XII [2], 1, 2.
[366] *Pan.* IX [12] (a. 313), 24, 4.
[367] *Pan.* IX [12] (a. 313), 26, 5.
[368] *Pan.* X [4], 1, 1; LAUDANI 2014, p. 70.
[369] *Pan.* X [4] (a. 321), 16, 2.
[370] *Pan.* V [9], 5, 2.
[371] *Pan.*, VI [7], 5, 2.
[372] *Pan.*, X [4] (a. 321), 15, 3; LAUDANI 2014, p. 207.

memento/ (hae tibi erunt artes) pacique imponere morem,/ parcere subiectis et ***debellare superbos***»[373]. Ca și în cazul altor termeni, a fost absorbit de retorica reprezentării și autoreprezentării suveranului ca învingător zdrobitor al semințiilor străine – *debellator*[374]. Tocmai de aceea, în Antichitatea târzie, când ritmul agresivității adversarilor externi s-a mărit și, prin urmare, necesitatea înfățișării constante a principelui ca triumfător deplin asupra acestora s-a accentuat, motivul are o difuziune mai amplă prin intermediul epigrafelor decât al scrierilor literare, chiar al celor oficiale, comandate[375], inscripțiile fiind monumente a căror vizibilitate publică asigura o putere comunicativă mai extinsă și mai penetrantă. Împăratul este aclamat ca *omnium barbararum gentium debellator*[376] sau – cu termeni alternativi – *barbarorum extinctor*[377], *domitor gentium barbararum*[378] ori *devictor gentium barbararum*[379]. Faptul e cu atât mai important cu cât, chiar expuse în centre din provinciile interioare ale Imperiului sau situate departe de *limes* – cum este cazul Tomis-ului –, ele transmiteau ecoul victoriilor de la frontiere, întregind, astfel, conținutul ideologiei victoriei cu ideea salvgardării statului întreprinsă de împărat. Formula de pe inscripția tomitană reflectă această retorică triumfalistă, care nu putea fi străină unui ținut frontalier și unui oraș reședință a guvernatorului, reprezentantul cel mai autorizat al difuziunii mesajului imperial. Ea se regăsește exprimată, într-un fel sau altul, și pe monumente epigrafice de la

---

[373] Verg. *Aen.*, VI, 853; vezi și MASTINO & IBBA 2012, p. 154, n. 54.

[374] Pentru semnificația termenului, *cf. OLD*, p. 486, *s.v. debellator*.

[375] *Pan.*, X [4] (321), 24, 7: *insolentia quidem barbari debellata est*; XI [3] (a. 362), 4, 3: *uno proelio debellatum*; *SHA*, *Did. Iul.*, I, 8: *Cattos etiam debellavit*. În breviariile lui Eutropius și Festus, opere comandate, în care terminologia conflictului și victoriei este foarte bogată, *debellator* sau alte cuvinte din aceeași familie lipsesc.

[376] *E.g.*: Tetrarhii: *HD*016289 (Sexaginta Prista, Moesia II, a. 298–299): *post debellat(as) hostium gent(es)* (MASTINO & IBBA 2012, p. 172, n. 116; VERRECCHIA 2016–2017, p. 62–63, nr. 58); *HD*024204 (Durostorum, Moesia II, a. 293–305): *post debella]tas hosti(u)m / [gentes* (MASTINO & IBBA 2012, p. 172, n. 116; VERRECCHIA 2016–2017, p. 60–61, nr. 56); *HD*043298 (Transmarisca, Moesia II, a. 294–299): *post debellatis(!) histium gentis(!)* (MASTINO & IBBA 2012, p. 172, n. 116; VERRECCHIA 2016–2017, p. 63, nr. 59); Constantin II, a. 337–340: *HD*009918 (Augusta Emerita, Lusitania; Constantin II, Constantius II, Constans): *debel]latori e[t victori] / [gentium barbararum* (vezi și LEFEBVRE 2016, p. 248, nr. 4 (p. 223–279); *HD*009921 (Augusta Emerita, Lusitania): *[debellatori et victori gentiu]m barbararum* (vezi și LEFEBVRE 2016, p. 248–249, nr. 5); Iulian, 361-363: CONTI 2004, p. 45, 201; *HD*026374 (Ephesus, Asia): *omn[ium barbararum] / gentium [debellatori]* (CONTI 2004, p. 78–79, nr. 27); *EDCS*–00400018 (Ephesus, Asia): *omnium barbararum / gentium debellatori* (CONTI 2004, p. 77–78, nr. 26 = *LSA*–748, A. Sokolicek).

[377] *E.g.*: Licinius: VERRECCHIA 2016–2017, p. 270, nr. 301; Iulian: *HD*012412; CONTI 2004, p. 76–72, nr. 17–18.

[378] *E.g.*: Diocleţian, a. 284–305: *HD*019646 = VERRECCHIA 2016–2017, p. 93–94, nr. 95: *domitor gentium*; Maximianus: *HD*025932: *[[domitor hos]]/[[tium*; Galerius, a. 305–311: *HD*015064 = VERRECCHIA 2016–2017, p. 172, nr. 187: *domitor gentium / barbararum*; tetrarhii: VERRECCHIA 2016–2017, p. 252–253, nr. 281: *domitoribus universarum gentium barbarorum*; Constantin, a. 324: *HD*027239: *[dom]itor gentium barbarum*; Constantius II, a. 337–361: *HD*011402: *do]/mitori [gentium? barbararum?]*; Iulian, a. 361–363: CONTI 2004, p. 176, nr. 175: *domitor hostium*; Theodosius I: *HD*015737: *do/mitor gentium bar/bararum*; VEG., *Epit. rei mil., praef.*, 4: *domitor omnium gentium barbararum* etc.

[379] *E.g.*: Licinius sau Maximinus Daia, a. 311–312: *EDCS*–05503137 = *LSA*–1980: *Devictori omnium gen/tium barbararum*.

Halmyris, așezare de pe *limes*, pentru vremea Tetrarhiei (a. 301–305)[380], Tropaeum Traiani, oraș din interior, pe timpul lui Constantin și Licinius (a. 315–317)[381], și Cius, cetate de pe fluviu, sub Valens (a. 369)[382] – dovezi evidente ale circulației extinse în provincia danubiană a imaginii unor suverani victorioși și triumfători, capabili să garanteze tuturor pacea, liniștea și securitatea.

Așadar, epigrafa tomitană face parte dintr-un ansamblu mediatic ce elogia printre locuitorii provinciei vigurozitatea militară a lui Valentinian. De altfel, suveranul de origine pannonică a dovedit un interes deosebit pentru autoreprezentarea ostentativă a dimensiunii belice a personalității sale, comportându-se aproape ca un orator ce urma preceptele lui Menander Rhetor, teoreticianul discursului regal în vremea lui Dioclețian, anume că bravura îl definește pe împărat mai mult decât orice altă virtute (γνωρίζει γὰρ βασιλέα πλέον ἡ ἀνδρεία)[383] și, de aceea, în orice *encomium*, descrierea evenimentelor militare trebuia să-l aibă în centru exclusiv pe acesta, pentru a ține trează atenția ascultătorilor și pentru a valorifica oportunitatea ivită de a-l elogia[384]; or, cum s-a putut desprinde și din paginile anterioare, există, neîndoielnic, un elogiu literar, dar și unul epigrafic. În acest sens, Valentinian nu s-a mărginit să dobândească aprecierea valorii sale militare doar în cercul restrâns al palatinilor și al vârfurilor elitei politice și intelectuale occidentale, cum o demonstrează discursurile lui Symmachus[385] sau epigramele lui Ausonius[386], ci a vizat straturi mai largi ale societății, fapt realizat prin intermediul monumentelor epigrafice ridicate în diverse colțuri ale Imperiului. Acestea abundă de apelative redate în superlativul retoric[387], cum, de exemplu, se pot citi pe o inscripție onorifică din Chersonesus Taurica, în Regnum Bosporanum, unde Valentinian, fratele său Valens și Grațian, *nepos Valenti*, sunt numiți *triumphatores*, *fortissimi ac gloriosissimi principes*, celui dintâi rezervându-i-se, însă, în exclusivitate și titlul *victoriossimus*[388].

8. Tropaeum Traiani, placă de marmură, datată între 18 oct. 315 – 26 iulie 317: *IGLR* 170 = *ISM* IV 16 = *HD*028858 = *LSA*–1120: ***Romanae securitatis libertatisq(ue) vindicibus*** / *Dd(ominis) nn(ostris) Fl(avio) Val(erio) Constantino et [[Liciniano]]* / *[[Licinio]] piis felicibus* ***aeternis Augg(ustis)*** / *quorum* ***virtute*** *et* ***providentia edomitis*** / ***ubique barbararum gentium populis*** / *ad confirmandam limi-*

[380] *E.g.*: *HD*042855 = ZAHARIADE & ALEXANDRESCU 2011, p. 21–24, nr. 1 = VERRECCHIA 2016–2017, p. 61–62, nr. 57: *post debellatas hosti]um gentes*; *HD*071706 = ZAHARIADE & ALEXANDRESCU 2011, p. 25–26, nr. 2 = VERRECCHIA 2016–2017, p. 70–71, nr. 67: *post debell]atas [hostium gentes*; ZAHARIADE & ALEXANDRESCU 2011, p. 26, nr. 3 = VERRECCHIA 2016–2017, p. 71–72, nr. 68: *post debellatas hostium gentes*.

[381] *IGLR* 170 = *ISM* IV 16 = *HD*028858: *edomitis* / *ubique barbararum gentium populis*; GRÜNEWALD 1990, p. 242, nr. 402; VERRECCHIA 2016–2017, p. 85–86, nr. 86; vezi și *infra*.

[382] *IGLR* 233 = *HD*043349: *in solo barb]arico victis superatisque Gothis* / *[ingreunte*.

[383] Men. Rhet., Περὶ ἐπιδεικτικῶν, II, 374, 30–31 (RUSSELL & EILSON 1981, p. 84).

[384] Men. Rhet., Περὶ ἐπιδεικτικῶν, II, 372, 25–375, 4 (RUSSELL & EILSON 1981, p. 84–88).

[385] Symm., *Or.* I (26 februarie 368); *Or.* II (1 ianuarie 370).

[386] Aus., *Epigr.*, 3–4.

[387] *HD*008150 (Italia), *HD*009925, *HD*033698 (Macedonia), *HD*024259, *HD*059369 (Africa), *HD*049194 (Arabia); pe toate aceste inscripții este numit *victoriosissimus*.

[388] *HD*002734: *[Triumphato]rib[u]s f[o]rti[ssi]/[mis ac glorio]sissimis princip[i]/[bus Valentini]ano victorios[is]/[simo d(omino) n(ostro)* etc.

tis tutelam etiam / Tropaeensium civitas ***auspicato*** *a fundamentis /* ***feliciter*** *opere constructa est. / Petr(onius) Annianus v(ir) c(larissimus) et Iul(ius) Iulianus v(ir) em(inentissimus) praef(ecti) praet(orio)* ***numini*** *eorum semper dicatissimi*[389] („Chezașilor siguranței și libertății romane, stăpânilor noștri Flavius Valerius Constantinus și Licinianus Licinius pioși, fericiți, veșnic împărați, prin a căror vitejie și înțelepciune, după ce au fost supuse pretutindeni popoarele de neam barbar, pentru întărirea protecției graniței, sub bune auspicii, a fost clădită din temelii, printr-o strădanie încununată de succes, și cetatea tropeenilor. Petronius Annianus, bărbat de rang senatorial, și Iulius Iulianus, bărbat de rang ecvestru, prefecți ai pretoriului, mereu preadevotați puterii lor divine.")[390].

Așezată la poarta de est a cetății – așadar, într-un loc de maximă vizibilitate, inscripția evoca opera restitutivă a celor doi suverani, pe care autorii oficiali ai ei au redat-o slujindu-se de o serie de termeni comuni în retorica oficială: subst. *virtus* și *providentia* desemnează *principum virtutes*; adv. *feliciter*, deși banal încă în epigrafia din vremea Imperiului clasic, amintește de *felicitas* – o altă harismă imperială; subst. *securitas* și *libertas* denumesc valori specifice ale cadrului politico-moral roman; subst. *vindex* se referă la poziția împăraților în raport cu aceste valori; abl. abs. *auspicato* < vb. *auspicor* se face ecoul suportului religios al acțiunii, respectiv debutul ei sub bune auspicii; expresia *edomitis ubique barbararum gentium populis* portretizează suveranii ca triumfători asupra întregului univers barbar.

a) *libertas*, *virtus*, *vindex* – vezi *supra*.

b) *aeternis Augg(ustis)* – vezi *supra*.

c) *securitas*. În vocabularul politic roman, *securitas* indica siguranța obținută de colectivitate, stabilitatea generată de eliberarea de sub presiunea disfuncționalităților interne și a amenințărilor externe[391]. Așa cum a arătat Erika Manders, din secolul I p. Chr., odată cu asimilarea de către ideologia imperială, *securitas* a devenit „a popular slogan", cunoscând o amplă difuziune – numismatică, epigrafică, artistică, literară – în vremea instabilității interne și externe din veacul al III-lea[392]. Mesajul său se focaliza asupra responsabilității imprescriptibile a împăratului de a garanta pretutindeni și permanent siguranța și protecția Imperiului și a locuitorilor; sub domnia împăratului Probus, scria autorul anonim al *Istoriei împărătești*, „orientul, occidentul, sudul, nordul, toate regiunile globului pământesc au fost readuse la o integrală siguranță" (*Probum principem, cuius imperio oriens, occidens, meridies, septentrio omnesque orbis partes in totam securitatem redactae sunt*)[393].

Securitas a rămas un concept important și în propaganda imperială din Antichitatea târzie, promovarea lui făcându-se prin intermediul operelor

[389] *Cf. ISM* IV 16; vezi și GRÜNEWALD 1990, p. 242, nr. 402; VERRECCHIA 2016–2017, p. 84–86, nr. 86.

[390] Traducerea, ușor diferită de cea din *ILGR* 170, p. 184, ne aparține, pentru acuratețea ei trebuind să mulțumim doamnei profesoare Mihaela Paraschiv. Asupra acestei inscripții ca exemplu de „strategie comunicativă" vom reveni într-un studiu ulterior.

[391] *OLD*, p. 1722, *s.v. securitas 3–4*; HELLEGOUARC'H 1963 [1972], p. 548; MANDERS 2012, p. 205, cu bibliografie.

[392] MASTINO 1986, p. 144; PEACHIN 1990, p. 303, nr. 35; MANDERS 2012, p. 205–211, citatul de la p. 206.

[393] *SHA*, *Prob.*, I, 3.

literare[394], al monedelor[395], dar mai ales al oratoriei politice[396] și al inscripțiilor, ambele utilizând ingrediente retorice similare. Astfel, în *Panegyrici Latini* sau în *Gratiarum actio* a lui Ausonius, întâlnim fraze care evidențiază rolul exclusiv al împăratului în instituirea siguranței spațiului roman și a locuitorilor: *cum nostra securitate*[397]; *cum vos totius orbis securitate composita*[398]; *vos tantae rei publicae administratione suscepta, quos huc atque illuc tot urbes tot castra tot limites tot circumiecta Romano imperio flumina montes litora vocant… nihilominus orbe securo*[399]; *hac victoria vestra… omnibus nationibus securitas restituta*[400]; *nunc secura est, ut de latere Gallico taceam… Hispania, nunc Italia nunc Africa…*[401]; *ad securitatem nobis vere providere…*[402]; *ad geminam rei publicae securitatem*[403]; *nam de sua cui non te imperante securitas?*[404] În ceea ce privește inscripțiile, în contextul analizei de față, merită remarcată conexiunea dintre binomul *securitas-libertas* și *vindex*, acesta din urmă cu vechi atestate în arsenalul lexical al propagandei imperiale. Topica expresiei care le unește nu este întâmplătoare; plasată în poziție inițială, chiar înaintea numelor și titlurilor imperiale, ea are o valoare stilistică, urmărind, exact ca într-o *laudatio*, să atragă atenția cititorilor, *ab initio*, asupra valorilor politice (*securitas*, *libertas*)[405] și a rolului suveranului în apărarea lor (*vindex*). Aceasta trebuie să fie rodul implicării directe a diarhilor în creionarea mesajului care trebuia transmis locuitorilor așezării dobrogene. Este un aspect susținut și de epigrafe din alte puncte ale Imperiului, puse sub domnia altor împărați, unde întâlnim același procedeu al congruenței dintre concepte cu puternică încărcătură ideologică: *pacis aeternae propagator et publicae securitatis conservator*[406]; *perpetuae securitatis ac*

[394] Eutr., VIII, 19, 1; X, 12, 1; *SHA, Tr. tyr.*, III, 7: *si quidem nimius amor erga Postumum omnium erat in Gallicanorum mente populorum, quod summotis omnibus Germanicis gentibus Romanum in pristinam securitatem revocasset imperium*; *Claud.*, IX, 6: *Claudius et securitate rem p. et opulentiae nimietate donavit*; *Prob.*, I, 3; *Car.*, IX, 4: *ut paucissimis diebus Pannonias securitate donaverit*; Ps.-Aur. Vict., *Epit. de Caes.*, I, 10: *securitatem civium*; XLIII, 7: /Iulian/ *audax plus quam imperatorem decet, cui salus propria cum semper ad securitatem omnium, tum in bello maxime conservanda est*.

[395] MASTINO & IBBA 2012, p. 202, n. 217; SCHOLL 1994, p. 154–155.

[396] Symm., *Or.* III (a. 369–370), 2: *securitas posterorum*; *Or.* V (a. 377), 3: *illa securitas temporis*; AUSON. *Grat. act.* (a. 379), XVI, 73.

[397] *Pan.*, II [10] (a. 289), 7, 4.

[398] *Pan.*, II [10] (a. 289), 14, 4; de TRIZIO 2009, p. 126.

[399] *Pan.*, III [11] (a. 291), 13, 4.

[400] *Pan.*, IV [8] (a. 297), 18, 4.

[401] *Pan.*, IV [8] (a. 297), 18, 5.

[402] *Pan.*, IX [12] (a. 313), 3, 1.

[403] *Pan.*, XII [2] (a. 389), 45, 3.

[404] Auson., *Grat. act.* (a. 379), I, 3.

[405] În panegiricul rostit în cinstea lui Traian, Plinius cel Tânăr asociază cele două valori; prin adopțiunea lui Traian de către Nerva în fața altarului lui Iupiter cel foarte bun și foarte mare (*ante pulvinar Iovis optimi maximi*), spunea oratorul, se puneau temeliile nu ale servituții noastre, ci ale libertății, ale salvării și ale securității noastre (*qua tandem non servitus nostra, **sed libertas** et salus **et securitas** fundabatur*) (*Pan.*, VIII, 1); de asemenea, XXVII, 1: *in spem **libertatis**, in spem **securitatis***.

[406] *HD*026572 = VERRECCHIA 2016–2017, p. 269–270, nr. 300 (Thebais, Aegyptus; Galerius, a. 308-309).

libertatis auctor[407]; *rector orbis terrae, fundator publicae securitatis*[408]; *extinctor tyrannorum ac publicae securitatis auctor*[409]. Toate probează existența unei retorici politice de sorginte aulică în jurul ideii de siguranță, stabilitate, pe multiple planuri, datorate implicării suveranului. Și în acest domeniu, așteptările erau îndrăznețe – *securitas* se dorea implementată definitiv – *aeterna securitas*, cum se menționa pe o inscripție de la Carcaliu (jud. Tulcea) datată în anii domniei comune a fiilor lui Constantin (337–340)[410]; în același sens, o epigrafă din Roma de prin 314–315 îl gratula pe întemeietorul celei de-a doua dinastii flaviene ca *fundator securitatis aeternae*[411]. Astfel, putem întări ideea că, și în Scythia Minor, se resimt din plin reverberațiile acestei retorici epigrafice construite în jurul conceptului de *securitas*.

d) *providentia*. În ideologia politică romană, *providentia* era considerată o calitate divină, nu o trăsătură morală, în cazul omului politic, ilustrând capacitatea acestuia de a prevedea viitorul[412]. În epoca imperială, a fost asociată împăratului[413], desemnând previziunea și grija acestuia față de stat și de locuitorii lui[414], însușirea lui de a anticipa posibile cauze interne sau externe ce puteau perturba ordinea politică și pune în pericol existența Imperiului, vocația de a proiecta soluții viabile. Asimilată uneori cu *prudentia*[415] și *sapientia*[416], era considerată una dintre virtuțile principelui *bonus et sapiens*[417], alături de *aequitas*, *temperantia* și *fortitudo*[418]. În Antichitatea târzie, această trăsătură cu totul specială a personalității suveranilor a căpătat o nouă valoare odată cu accentuarea, în plan

---

[407] *EDCS*–13002035 (Cirta, Numidia; Constantin).

[408] *EDR*074607 (Lilybaeum, Sicilia; Constantin, a. 314–337); *EDR*138105 (Lilybaeum, Sicilia; Constantin, a. 314).

[409] *EDR*071745 (Roma; Theodosius I, a. 389–391).

[410] *IGLR* 238 (a. 337–340) = *HD*043530 (a. 338–340).

[411] *EDR*118374: *D(omino) n(ostro) restitutori humani generis, / propagatori imperii dicionisq(ue) Romanae, / fundatori etiam securitatis aeternae*.

[412] HELLEGOUARC'H 1963 [1972], p. 257; de TRIZIO 2009, p. 84; BUCCI 2015, p. 99, 130.

[413] MANDERS 2012, p. 162–165.

[414] *Pan.*, VI [7] (a. 307), 12, 1: *Quanta opus fuit tibi, imperator aeterne, providentia, quanta auctoritate ut subsidia rei publicae <iacentia> erigeres, exanimata recreares, dilapsa conligeres?*; VIII [5] (a. 312), 2, 2-3; XI [3] (a. 362), 9, 1: *providentia, imperator, tua non modo miserias exuerunt, sed <ad> amplam etiam atque opulentam revixere fortunam*.

[415] Despre *prudentia*, vezi HELLEGOUARC'H 1963 [1972], p. 256–267; PIGNATELLI 2008, p. 121–124; de TRIZIO 2009, p. 76; BUCCI 2015, p. 89; LAUDANI 2014, p. 155–156, 161, 171, 245–247, 276, 380.

[416] *Sapientia* este definită de Cicero ca cea mai valoroasă dintre toate virtuțile și o definește ca *scientia* lucrurilor divine și umane – CIC., *De off.*, I, 153: *Princeps… omnium virtutum illa sapientia… illa autem sapientia, quam principem dixi, rerum est divinarum et humanarum scientia*; HELLEGOUARC'H 1963 [1972], p. 271–274; PIGNATELLI 2008, p. 59; de TRIZIO 2009, p. 76.

[417] *Pan.*, VIII [5] (a. 312), 2, 2-3.

[418] *Pan.*, XI [3] (a. 362), 5, 4: *aequitas, temperantia, fortitudo, providentia*; III [11] (a. 291), 19, 2: *fortitudo, continentia, iustitia, sapientia*; VI [7] (a. 307), 3, 4: *continentia, fortitudo, iustitia, prudentia*; XII [2] (a. 389), 40, 3: *constantia, patientia, prudentia, fortitudo*; Firm. Mat., *Math.*, I, 2, 5 (a. 334–337): *temperantia, fortitudo, prudentia, iustitia*; Claud., *cons. Stilich.* (a. 400), II, 103–109: *iustitia, patientia, temperies, prudentia, constantia*; Vezi și de TRIZIO 2009, p. 75–76; BUCCI 2015, p. 80–83, 84, 87, 89.

ideologic, a conceptului de *princeps deus*: având o *immortalis/ divina origo*[419] sau fiind asistați în mod tainic de divinitate[420], ei posedă o *providentia divina*[421] – așadar, o *mens praesaga*[422], o capabilitate de a previziona similară zeului care prevede viitorul (*deus… providentiam praescius futurorum* /Apollo/)[423]. E o idee vehiculată în oratoria politică, în special în *Panegyrici Latini*[424], care reflectă, pe de o parte, mesajul puterii imperiale, autoreprezentată ca posesoare a unei calități de excepție, sursă a guvernării desăvârșite[425], și, pe de alta, răspunsul de adeziune al aparatului aulic, al corpului administrativ și militar central și provincial și al elitei locale. Continuând o tradiție care coboară în vremea Principatului, când s-a creat binomul *providentia deorum-providentia Augusti*[426], propagarea mai largă a acestui mesaj s-a realizat prin intermediul celuilalt canal mediatic important – epigrafia. Aici, centrul de interes cade exclusiv pe suveran: spiritul său de prevedere este valorizat la nivelul perfecțiunii, aspect exprimat prin utilizarea superlativului *providentissimus*[427].

---

[419] *Pan.*, II [10] (a. 289), 2, 3; 11, 2; 11, 6; 13, 4; III [11] (a. 291), 2, 3; 3, 2-7; VI [7] (a. 307), 8, 2 etc. În inscripții, apar formule de genul *divina stirpe progenito* (*HD*047225 = VERRECCHIA 2016–2017, p. 16, nr. 2: Constantin II, a. 337-340, Athenae, Achaea; *HD*047226 = VERRECCHIA 2016–2017, p. 17, nr. 3: Constans, a. 337?, Athenae, Achaea; *HD*047227 = VERRECCHIA 2016–2017, p. 17-18, nr. 4: Constantius II (sau Constans), a. 324–337, Athenae, Achaea etc.), *dii geniti et deorum creatores* (*HD*064239 = VERRECCHIA 2016–2017, p. 45–46, nr. 39, Diocleţian și Maximian, a. 286–305, Dyrrhachium, Macedonia) etc.

[420] *Pan.*, II [10] (a. 289), 15, 5; III [11] (a. 291), 3, 8; IX [12] (a. 313), 4, 1; 4, 5; X [4] (a. 321), 7, 3–4; 13, 5; 16, 1–2 (LAUDANI 2014, p. 138–144, 190–191, 213–217); Eus., *VC*, I, 47, 2–3; II, 12, 2; Auson., *Grat. act.* (a. 379), XVIII, 83: *Supremus ille imperii et consiliorum tuorum deus conscius et arbiter et auctor indulsit.*

[421] *Pan.*, II [10] (a. 289), 5, 2; IV [8] (a. 297), 6, 2; 7, 2; V [9] (a. 297), 4, 1; 8, 1: *providentia numen sui*.

[422] *Pan.*, VI [7] (a. 307), 4, 1; BUCCI 2015, p. 83.

[423] *Pan.*, V [9] (a. 297), 10, 1.

[424] *Pan.*, II [10] (a. 289), 6, 3: *Quod enim optaveras in futurum, fecisti continuo transactum, ut mihi ipsa deorum auxilia quae precatus eras* ***praevenisse*** *videaris et, quidquid illi promiserant, ante fecisse*. 8, 2: *divina tua mente* ***perspexeras***; V [9] (a. 297), 6, 4; VI [7] (a. 307), 7, 1: *divina mente* ***praesumpseras*** (BUCCI 2015, p. 99); VIII [5] (a. 312), 10, 2: *sic denique divina illa mens, quae totum mundum hunc gubernat, quidquid cogitavit ilico fecit*; IX [12] (a. 313), 16, 2. Alte incidențe ale termenului *providentia* în *Panegyrici*, în afara celor citate *supra* sau mai jos: *Pan.*, VI [7] (a. 307), 7, 2; VII [6] (310), 6, 1; VIII [5] (a. 312), 8, 5. Vezi și Symm., *Or.* I (a. 368), 11: *incredibilis providentia*.

[425] *Pan.*, IX [12] (a. 313), 2, 5: *Habes profecto aliquod cum illa mente divina, Constantine, secretum, quae delegata nostri diis minoribus cura uni se tibi dignatur ostendere*.

[426] MANDERS 2012, p. 162–165.

[427] *E.g.*: Diocleţian – *EDCS*–27800887 (Athenae, Achaia; a. 285–286), *EDR*135607 (Roma; a. 285–305), *EDCS*–30000373 = VERRECCHIA 2016–2017, p. 119–120, nr. 120 (Ephaesus, Asia; a. 286–298), *HD*016457 = VERRECCHIA 2016–2017, p. 107–108, nr. 107 (Side, Lycia et Pamphylia; a. 288), *HD*009442 (Augusta Vindelicorum, Raetia; a. 290); Diocleţian și Maximianus – *EDR*093096, *EDR*127585 (Roma; a. 286–305), *HD*027122 (Roma; a. 286–305), VERRECCHIA 2016–2017, p. 133, nr. 137 (Ilium, Hellespontus, a. 286–305); Maximianus – *HD*012893 = VERRECCHIA 2016–2017, p. 240–241, nr. 266 (Caesarea Maritima, Palaestina; a. 288–293); Galerius – *HD*016060 = VERRECCHIA 2016–2017, p. 251–252, nr. 280 (Scythopolis, Palaestina; a. 308–309 sau 310–311); Maxentius – *EDR*071876 (Roma; a. 310–311); Licinius – *EDR*152997 (Roma, a. 312–316), *HD*017776 = VERRECCHIA 2016–2017, p. 111–112, nr. 111 (Yatağan?, Caria; a. 317–324); Constantin – *HD*059047 (Sabratha, Africa

Conjuncția, în inscripția tropaeensă, conform procedeului retoric amintit mai sus, a noțiunilor *virtus* și *providentia*, urmată de mențiunea despre supunerea populațiilor barbare (*edomitis ubique barbararum gentium populis*)[428], demonstrează că autorii dedicației au avut în vedere aspectul militar al termenului *providentia*. În acest domeniu, semnifica aptitudinea împăratului de a adopta strategia cea mai eficace, conformă naturii circumstanțelor și specificului inamicului, de a se angaja în luptă într-un mod precaut, urmărind siguranța sa și a soldaților, de a preconiza măsuri menite să consolideze o situație avantajoasă sau favorabilă dobândită în urma unui succes militar[429]. Oratorii gallo-romani fac referințe la acest aspect, punând uneori în relație *providentia* cu *virtus*[430]. Epigrafele înregistrează aceeași realitate[431]. S-a speculat, în acest sens, că monumentul epigrafic avut aici în atenție amintește de victoria asupra goților[432].

e) *auspicato* („sub bune auspicii", „în urma unui auspiciu", „după ce s-au luat auspiciile")[433]. Acest ablativ absolut de la vb. *auspicor* („a lua auspiciile", „a inaugura", „a face începutul")[434] are o încărcătură sacrală, indicând, conform vechii religiozități, faptul că opera de reconstrucție a cetății s-a dovedit, de la început, inspirată, având acceptul divinității, care garanta, astfel, durabilitatea ei. *Oppida* construite de Valentinian I, spunea oratorul Symmachus într-o *laudatio* rostită în onoarea acestuia la 1 ianuarie 370, vor fi *perenna*, deoarece *quae deo proximus* ***auspicatur***, *aeterna sunt*[435]. Aceeași tonalitate au și lexemele înrudite cu *auspicato* din *encomia* oratorilor din secolele III-IV ce evocă inițiative, fapte, gesturi ale împăraților inaugurate în împrejurări prielnice, care cauționau succesul lor:

Proconsularis); Constantius II și Constans – *HD*046478 (Tipasa, Mauretania Caesariensis; a. 340–350); Iulian – *HD*025911 = *LSA*–2414 (Lambaesis, Numidia, a. 361–363); Valentinian III – *EDR*033301 (Roma; a. 425–450); *EDR*178223 (Roma; a. 425–450) etc. Vezi și MASTINO 1986, p. 106, 107, 140, 142, 145; SCHEITHAUER 1988, p. 164, 165, 166, 173, 175, 176, 177.

[428] *Pan.*, IV [8] (a. 297), 10, 4: *Nunc vero toto orbe terrarum non modo qua Romanus fuerat virtute vestra recepto sed etiam qua hostilis* ***edomito****…*

[429] *Pan.*, X [4] (a. 321), 24, 1–4 (1–2: *Sed tu, imperator prudentissime, qui omnes bellandi vias nosses, opem ex ingenio repperisti: quod tutissimum eludere quos est difficillimum sustinere*) (LAUDANI 2014, p. 276–283); de TRIZIO 2009, p. 84; BUCCI 2015, p. 99.

[430] *Pan.*, II [10] (a. 289), 5, 2: *Tu enim* ***divinae providentiae****, imperator, consilio prius quam vi bellum gerendum ratus ceteros quidem perduelles, quibus ipsa multitudo pestifera <era>t, ire passus es in profundam famem et ex fame <in> pestilentiam, mox <ad> triumphi ornamenta capienda militum manibus usurus; Chaibonas tamen Erulosque non dignatus pari astu perdere atque ut interim* ***divina virtus*** *tua exercitatione solita non careret aperto Marte atque uno impetu perculisti, non universo ad id proelium usus exercitu sed paucis cohortibus*; 8, 1–2; IV [8] (a. 297), 18, 6; IX [12] (a. 313), 6, 4; 8, 3; *Pan.*, X [4] (a. 321), 11, 4: *Sed non* ***virtus*** *tua de congressione quam* ***prudentia*** *est de fraude securior* (LAUDANI 2014, p. 171); 24, 1.

[431] *HD*052261 = VERRECCHIA 2016–2017, p. 104–105, nr. 105 (Perge, Lycia et Pamphylia; probabil Constantius I, a. 293–305): *[****Virtute*** *Pietate Felicitate] / [****Providentia*** *Invicto*; *HD*052260 = VERRECCHIA 2016–2017, p. 105–106, nr. 106 (Perge, Lycia et Pamphylia; Galerius, a. 293–305): ***Virtute*** *Pietate Fe/licitate /* ***Providen/tia*** *Invicto*.

[432] *IGLR*, p. 184; *ISM* IV, p. 109; BARNEA 1991, p. 160; BARNEA 2001, p. 470.

[433] Netradus nici în *IGLR* (română), nici în *ISM* IV (franceză), nici în VERRECHHIA 2016–2017 (italiană), ci doar în *LSA*–1120: „auspiciously" (http://laststatues.classics.ox.ac.uk/database/detail-base.php?record=LSA-1120, Ulrich Gehn).

[434] *TLL*, II, col. 1552, *s.v. auspicato*; *OLD*, p. 218, *s.v. auspicato*.

[435] Symm., *Or.* II, 18.

quae te prima signa imperatoriis ***auspiciis*** *inaugurarint*[436]; *illum tamen primum consulatus tui* ***auspicalem*** *diem*[437]; *O kalendae Martiae, sicuti olim annorum volventium, ita nunc aeternorum* ***auspices*** *imperatorum!* [438]; *tu iam ab ipsis eorum regibus* ***auspicatus es***[439]; *statim bellum* ***auspicatus*** *a Tiberi ad Rhenum*[440]; *res bellica* ***auspicatus es***[441]; *nam et ludibriis oppressoris sui* ***auspicari*** *libertatem iuvabat*[442]; *huius* ***auspicium*** *ille felicitatis publicae* ***auspex dies*** *qui te primus inauguravit imperio*[443]; *cuius autem umquam egressus* ***auspicatior*** *fuit…?*[444]; indirect, *nullis denique* ***auspiciis*** *in illud tyrannici nominis adspirasse furtum*[445].

f) *feliciter* e un termen banal în epigrafia din perioada Imperiului timpuriu, dar importanța lui în contextul de față este că, la fel ca *auspicato* de mai sus și *numen* asupra căruia ne vom opri imediat, provine din vocabularul religios antic, fiind strâns legat de una dintre *principum virtutes* – *felicitas*; aceasta este în conexiune cu *fortuna*, întrucât reprezintă o favoare a acesteia, indispensabilă obținerii succesului unei inițiative[446]; în sursele târzii, *feliciter* și termenii apropiați apar mai ales în contexte ce evocă acțiuni încununate de succes în plan militar[447].

g) *numen*. Având în vedere datarea inscripției într-un moment când Constantin era deja creștin, folosirea acestui termen poate fi considerată o „strategie" elegantă a dedicanților de a menaja sentimentele religioase divergente ale coregenților (Licinius nu a fost niciodată creștin, ci, din motive politice, doar tolerant cu creștinismul); termenul se înscrie în categoria acelor vocabule cu valoare „neutră" din punct de vedere religios (*deus, deus caelestis*, *divinitas*, *summus deus*, *summa divinitatis*, *sanctus deus*, *maximus (summus) rerum invisibilium procreator*, *caeli rector*, *omnium genitor* etc.) care apar adesea în textele târzii[448].

În concluzie, deși rostul imediat al inscripției dobrogene era acela de a evoca finalizarea cu succes de către diarhii Constantin și Licinius a unui obiectiv politic și militar de actualitate, dar cu reverberații pe termen lung pentru situația provinciei Scythia, aflată la frontieră, în contact nemijlocit cu lumea barbară,

---

[436] *Pan.*, II [10] (a. 289), 2, 5.
[437] *Pan.*, II [10] (a. 289), 6, 2; de TRIZIO 2009, p. 89–90.
[438] *Pan.*, IV [9] (a. 297), 3, 1.
[439] *Pan.*, VI [7] (a. 307), 4, 2.
[440] *Pan.*, IX [12] (a. 313), 21, 5.
[441] *Pan.*, X [4] (a. 321), 16, 5; LAUDANI 2014, p. 222.
[442] *Pan.*, X [4] (a. 321), 31, 5; LAUDANI 2014, p. 365.
[443] *Pan.*, XII [2] (a. 389), 3, 1.
[444] Auson., *Grat. act.* (a. 379), XIV, 64.
[445] *Pan.*, XII [2] (a. 389), 31, 2.
[446] *TLL*, col. 426, *s.v. felicitas*; *Pan.*, II [10] (a. 289), 11, 7: *Vestrae, inquam,* ***fortunae****, vestrae* ***felicitatis*** *est, imperator…*; de TRIZIO 2009, p. 114.
[447] Aur. Vict., *Caes.*, 20, 14: ***Felix*** *ac prudens, armis praecipue*; 33, 8: Postumus l-a respins pe Laelianus *non minus* ***feliciter*** *fuso*; Eutr., II, 8, 3; V, 2, 1; VI, 12, 1; VIII, 12, 1: *contra Germanos eo principe res* ***feliciter*** *gestae sunt*; VIII, 15, 1: *quod contra Germanos* ***feliciter*** *et ipse pugnavit*; 18, 4: *Bella multa et* ***feliciter*** *gessit*; IX, 1, 1: *is bello Germanos* ***feliciter*** *gesto*; 2, 2; 8, 1: *Gallienus… imperium primum* ***feliciter***; 13, 1: *Romanam dicionem ad fines pristinos varia bellorum* ***felicitate*** *revocavit*; 17, 1: Probus, *Gallias a barbaris occupatas ingenti proeliorum* ***felicitate*** *restituit*; Ps.-Aur. Vict., *Epit. de Caes.*, XLI, 11: *mira bellorum* ***felicitate*** *regimine*; XLII, 18: ***Felix*** *bellis ciuilibus* etc.
[448] Vezi și Auson., *Grat. act.* IX, 43: *apud… auctoritatem summis numinis*.

conceptele folosite, provenite din voluminosul lexicon al ideologiei imperiale, creează o atmosferă narativă în tonuri puternic retoricizante, la fel ca în orațiile elogiative contemporane; ele transmit locuitorilor cetății mesajul de încredere sporită, siguranță trainică, grijă constantă din partea autorității.

***

Analiza noastră a relevat, credem, faptul că și în provincia dintre Dunărea de Jos și Mare asistăm la un fenomen ideologic și cultural dezvoltat în Imperiu începând din secolul al III-lea, anume, retoricizarea textului epigrafic. Acesta a jucat un rol important în planul comunicării politice, al transmiterii și receptării mesajelor autorității imperiale. În egală măsură, în ciuda materialului nu atât de bogat, cercetarea noastră a documentat existența în Scythia Minor, ca și în alte provincii „periferice", a unei „publicități" cu valoare ideologică[449], a unei culturi a protocolului de un anumit nivel, a unei retorici a adresării către împărat, vehiculată fie de notabilități citadine locale, fie de reprezentanți ai statului. Ea prezintă elemente comune cu cea din Imperiu, izvorâtă din politica ostentativă sau mai subtilă de prezentare și autoreprezentare a puterii concepută de suveran și de aparatul Curții, dar și aspecte particulare, generate de modalitatea laxă și creativă în care au fost preluate coordonatele propagandei amintite. Credem că acest gen de analiză trebuie continuat.

BIBLIOGRAFIE

Ediții de izvoare:

Ammiano Marcellino, *Le storie*, a cura di Antonio Selem, Torino, 1965.

Ammianus Marcellinus, *Istorie romană*, studiu introductiv, traducere, note și indice de David Popescu, București, 1982.

L. Ampelius, *Aide – mémoire (Liber memorialis)*, texte établi et traduit par Marie-Pierre Arnaud-Lindet, deuxième tirage, Paris, 2003.

A Roman Reformer and Inventor, being a new text of Treatise *De rebus bellicis*, with a Translation and Introduction by E. A. Thompson, and a Latin Index by Barbara Flower, Oxford, 1952.

Sextus Aurelius Victor, *Liber de Caesaribus. Carte despre împărați*, *editio bilinguis*, traducere de Mihaela Paraschiv, ediție îngrijită, studiu introductiv, note şi comentarii, apendice şi indice de Nelu Zugravu, Iaşi, 2006.

Pseudo-Aurelius Victor, *Epitome de Caesaribus. Epitomă despre împărați*, *editio bilinguis*, traducere și considerații lingvistice de Mihaela Paraschiv, ediție îngrijită, abrevieri, studiu introductiv, note și comentarii, indice de Nelu Zugravu, Iași, 2012.

The Works of Ausonius, Edited with Introduction and Commentary by R.P.H. Green, Oxford, 1991.

Cassius Dio, *Istoria romană*, III, traducere, note și indice de A. Piatkowski, București, 1985.

[449] TANTILLO 1999, p. 73–95.

Marco Tullio Cicerone, *De officiis. Quel che è giusto fare*, a cura di Giusto Picone e Rosa Rita Marchese, testo a fronte, Torino, 2019.

Codex Theodosianus, II, *Leges Novellae ad Thedosianum pertinentes*, edidit adiutore Th. Mommsen, Paulus M. Meyer, Unveränderte Neuauflage 2006 (= 1. Auflage Berlin 1905), Weidmann, Hildesheim, 2006.

Corpus iuris civilis, II, *Codex Iustinianus* recognovit et retractavit P. Krueger, Frankfurt am Main, 1967.

Claudien, *Oeuvres*, II/1–2, *Poèmes politiques (395–398)*, texte établi et traduit par Jean-Louis Charlet, Paris, 2000; III, *Poèmes politiques (399–404)*, texte établi et traduit par Jean-Louis Charlet, Paris, 2017.

Eusèbe de Césarée, *Histoire ecclésiastique. Livres VIII-X et Les martyrs de Palestine*, texte grec, traduction et notes par Gustave Bardy, Paris, 1958 (*SC* 55).

Eusebiu de Cezareea, *Scrieri*, I, *Istoria bisericească. Martirii din Palestina*, traducere, studiu, note și comentarii de T. Bodogae, București, 1987 (*PSB* 13).

Eusebiu de Cezareea, *Scrieri*, II, *Viața lui Constantin cel Mare*, studiu introductiv de Emilian Popescu, traducere și note de Radu Alexandrescu, București, 1991 (*PSB* 14).

Eusebio di Cesarea, *Vita di Costantino*, introduzione, traduzione e note di Laura Franco, testo greco a fronte, Milano, ²2010.

Filostorgiu, *Istoria bisericească*, ediție bilingvă, traducere de Dorin Garofeanu, studiu introductiv, tabel cronologic și note explicative de Dragoș Mîrșanu, Iași, 2012.

Firmicus Maternus, *Mathesis*, I, *Livres I et II*, texte établi et traduit par P. Monat, Paris, 1992.

Flavius Eutropius, *Breviar de la întemeierea Romei*, ediţie critică bilingvă, text paralel latin-român, studiu introductiv, traducere, note explicative şi comentarii de Gh. I. Şerban, Brăila, 1997.

Expositio totius mundi et gentium, introduction, texte critique, traduction, notes et commentaire par Jean Rougé, Paris, 1966.

Festus, *Breviarium rerum gestarum populi Romani. Scurtă istorie a poporului roman, editio bilinguis*, traducere de Marius Alexianu și Roxana Curcă, ediție îngrijită, studiu introductiv, note și comentarii, indice de Nelu Zugravu, Iași, 2003.

Herodian, *Istoria Imperiului roman după moartea lui Marcu Aureliu*, traducere, introducere și note de Radu Alexandrescu, București, 1960.

Histoire Auguste. Les empereurs romains des IIe et IIIe siècles, édition bilingue latin-français, traduction du latin par André Chastagnol, Paris, 1994.

Ioannis Antiocheni *Fragmenta ex Historia Chronica*, introduzione, edizione critica e traduzione a cura di Umberto Roberto, Berlin-New York, 2005.

Istoria augustă, studiu introductiv: Vladimir Iliescu, partea I traducere și note: David Popescu, partea a II-a traducere și note: Constantin Drăgulescu, București, 1971.

Itinerarium Alexandri, testo, apparato critico, introduzione, traduzione e commento di Raffaella Tabacco, Torino, 2000.

L'Empereur Julien, *Oeuvres complètes*, I/2, *Lettres et fragments*, texte revu et traduit par J. Bidez, deuxième édition, Paris, 1960; II/2, *Discours de Julien Empereur.*

Les Césars, Sur Hélios-Roi, Le Misopogon, texte établi et traduit par Christian Lacombrade, Paris, 1964.

Lactantius, *De mortibus persecutorum. Despre moartea persecutorilor*, traducere, studiu introductiv, note și comentarii de Claudiu T. Arieșan, Timișoara, 2000.

Libanii *Opera* recensuit Richardus Foerster, II, *Orationes XII-XXV*, Leipzig, 1904.

Russell & Wilson 1981 – Menander Rhetor, edited with translation and commentary by D.A. Russell, N.G. Wilson, Oxford, 1981.

Optatianus Porfyrius, *Epistula* (https://digiliblt.uniupo.it/opera.php).

Orose, *Histoires (Contre les païens)*, III, Livre VII. Index, texte établi et traduit par Marie-Pierre Arnaud-Lindet, deuxième tirage, Paris, 2003.

Panegirici Latini, a cura di Domenico Lassandro e Giuseppe Micunco, Torino, 2000.

Plinio il Giovane, *Carteggio con Traiano (libro X). Panegirico a Traiano*, commento di Luciano Lenaz, traduzione di Luigi Rusca e di Enrico Faelli, testo latino a fronte, terza edizione, Milano, 2000.

Res gestae divi Augusti. Faptele divinului Augustus. Πράξεις Σεβαστοῦ Θεοῦ, ediţie trilingvă, traducere şi glosar latin-grec de Marius Alexianu şi Roxana Curcă, ediţie îngrijită, studiu introductiv, note şi comentarii, apendice şi indice de Nelu Zugravu, Iaşi, 2004.

Sancti Ambrosii *Opera*, X, *Epistulae et Acta*, III, *Epistularum liber decimus, Epistulae extra collectionem, Gesta concilii Aquileiensis*, recensuit Michaela Zelzer, Viena, 1982 (*CSEL* LXXXII).

Sozomène, *Histoire ecclésiastique. Livres V-VI*, texte grec de l'édition J. Bidez – G.C. Hansen (GCS), introduction et annotation par Guy Sabbah, traduction par André-Jean Festugière et Bernard Grillet, Paris, 2005.

Symmaque, *Correspondance*, I, *Livres I et II*, texte établi et traduit par J.-P. Callu, deuxième tirage, Paris, 2003; IV, *Livres IX-X*, texte établi, traduit et commenté par Jean-Pierre Callu, Paris, 2002.

Symmaque, *Discours*, texte établi, traduit et commenté par Jean-Pierre Callu, Paris, 2009.

Temistio, *Discorsi*, a cura di Riccardo Maisano, Torino, 1995.

Theodosiani libri XVI cum constitutionibus Sirmondianis, edidit adsumpto apparatu K. T. Mommsen, I, Berlin, 1905.

Publio Flavio Vegezio Renato, *L'arte della guera romana*, prefazione di Corrado Petrocelli, introduzione, traduzione e note di Marco Formisano, testo latino a fronte, Milano, 2003.

P. Vergilius Maro, *Aeneis*, recensuit atque apparatu critico instruxit Gian Biagio Conte, Berlin, 2009.

Zosimo di Panopoli, *Storia nuova*, introduzione, traduzione e note di Fabrizio Conca, testo greco a fronte, Milano, ^{3}2018.

Bibliografie secundară:

AGOSTI 2002 – G. Agosti, POxy *4352, fr. 5.II.18-39 (*Encomio a Diocleziano*) e Menandro Retore*, ZPE 140 (2002), p. 51–58.

AGOSTI 2010 – G. Agosti, Saxa loquantur*? Epigrammi epigrafici e diffusione della* paideia *nell'Oriente tardoantico*, AntTard 18 (2010), p. 163–180.

ALEXANDRESCU-VIANU 1995 – M. Alexandrescu-Vianu, *Portraits romains dans les collections de Bucarest*, JDAI 110 (1995), p. 277–403.

ALFÖLDI 2001 – G. Alföldi, Difficillima tempora*: Urban Life, Inscriptions and Mentality in Late Antique Rome*, in: Thomas S. Burns, John W. Eadie (eds.), *Urban Centers and Rural Contexts in Late Antiquity*, East Lansing, Michigan, 2001, p. 3–24.

ANDO 2000 – C. Ando, *Imperial Ideology and Provincial Loyalty in the Roman Empire*, Berkeley – Los Angeles – London, 2000.

ANTOLINI, BRANCHESI & MARENGO 2012 – S. Antolini, F. Branchesi, S.M. Marengo, *Riflessi epigrafici della crisi (III-IV d.C.) nelle regioni dell'Italia medio-adriatica*, in: L. Lamoine, C. Berrendonner, M. Cébelliac-Gervasoni (éds.), *Gérer les territoires, les patrimoines et les crises. Le quotidien municipal II*, Presses Universitaires Blaise-Pascal, 2012, p. 279–293.

AVRAM 2007 – A. Avram, *Le corpus des inscriptions d'Istros revisité*, Dacia N.S. 51 (2007), p. 79–132.

BAKER-BRIAN & TOUGHER 2012 – N. Baker-Brian, S. Tougher (eds.), *Emperor and Author. The Writings of Julian the Apostate*, Swansea, 2012.

BALBUZA 2017 – K. Balbuza, Aeternus Augustus *in der Titulatur der römischen Kaiser im späten 3. und im 4. Jh.*, Studia Europaea Gnesnensia 16 (2017), p. 103–126.

BALMACEDA 2017 – C. Balmaceda, Virtus Romana. *Politics and Morality in the Roman Historians*, Chapel Hill, 2017.

BARNEA 1991 – A. Barnea, *La Dobroudja aux IVe-VIIe siècles n.è.*, in: A. Suceveanu, A. Barnea, *La Dobroudja romaine*, Bucarest, 1991, p. 154–297.

BARNEA 2001 – A. Barnea, *Dobrogrea în secolele IV-VI*, in: D. Protase, A. Suceveanu (coord.), *Istoria românilor*, II, *Daco-romani, romanici, alogeni*, București, 2001, p. 467–551.

BARNES 1981 – T.D. Barnes, *Constantine and Eusebius*, Cambridge (Massachusetts) – London, 1981.

BARNES 1982 – T.D. Barnes, *The New Empire of Diocletian and Constantine*, Cambridge, 1982.

BEHRWALD 2009 – R. Behrwald, *Die Stadt als Museum? Die Wahrnehmung der Monumente Roms in der Spätantike*, Berlin, 2009.

BENOIST 2009 – S. Benoist, *Identité du prince et discours impérial: le cas de Julien*, AntTard 17 (2009), p. 109–117.

BERRENS 2004 – S. Berrens, *Sonnerkult und Kaisertum von den Severen bis zu Constantin I. 193–337 n.Chr.*, Stuttgart, 2004.

BIANCHINI & GREGORI 2018 – G. Bianchini, G.L. Gregori, *Augusto,* optimus princeps*? Una nuova proposta per* CIL*, XI 3517*, in: S. Segenni (a cura di), *Augusto dopo il bimillenario. Un bilancio*, Milano, 2018, p. 195–206.

de BLOIS 1998 – L. de Blois, *Emperor and Empire in the Works of Greek-speaking Authors of the Third Century AD*, in: *ANRW*, II/34.4, Berlin – New York, 1998, p. 3391–3443.

de BLOIS 2019 – L. de Blois, *Image and Reality of Roman Imperial Power in the Third Century AD. The Impact of War*, London – New York, 2019.

BOLLE, MACHADO & WITSCHEL 2017 – K. Bolle, C. Machado, C. Witschel (eds.), *The Epigraphic Cultures of Late Antiquity*, Stuttgart, 2017.

BONAMENTE 2010 – G. Bonamente, Optimi principes – divi *nell'*Historia Augusta, in: L. Galli Milić, N. Hecquet-Noti (a cura di), *Historiae Augustae Colloquium Genevense in honorem F. Paschoud septuagenarii. Les traditions historiographiques de l'Antiquité tardive: idéologie, propagande, fiction, réalité*, Bari, 2010, p. 63–82.

BÖNISCH-MEYER 2021 – S. Bönisch-Meyer, *Dialogangebote. Die Anrede des Kaisers jenseits der offiziellen Titulatur*, Leiden – Boston, 2021.

BRANDT 2009 – H. Brandt, *"Den Kaiser macht das Heer." Eine Weltmacht gerät ins Wanken*, in: J. Saltzwedel (Hg.), *Das Ende des Römischen Reiches. Verfall und Untergang einer Weltmacht*, München, 2009, p. 124–138.

BRANDT 2016 – H. Brandt, *Un'iscrizione inedita per Costantino il Grande da Mustis (Tunisia)*, in: L. De Salvo, E. Caliri, M. Casella, *Fra Costantino e i vandali. Atti del Convegno Internazionale di Studi per Enzo Aiello (1957–2013) (Messina, 29-30 ottobre 2014)*, Bari, 2016, p. 101–106.

BRANSBOURG 2008 – G. Bransbourg, *Fiscalité impériale et finances municipales au IVe siècle*, AntTard 16 (2008), p. 255–296.

BRUZZONE 2008 – A. Bruzzone, *Retorica e comunicazione politica: i* Panegyrici Latini, Nuova Secondaria XXV/6 (2008), p. 50–53.

BUCCI 2015 – T. Bucci, *Commento*, in: Anonimo, *Il Panegirico del 307 per Massimiano e Costantino*, Bari, 2015.

BUONOPANE & GROSSI 2014 – A. Buonopane, P. Grossi, *Costantino, i miliari dell'Italia Settentrionale e la propaganda imperiale*, in: CUSCIUTO 2014, p. 161–177.

BURGERSDIJK & ROSS 2018 – D.W.P. Burgersdijk, A.J. Ross, *Imagining Emperors in the Late Roman Empire*, Leiden – Boston, 2018.

BUZOIANU & BĂRBULESCU 2012 – L. Buzoianu, M. Bărbulescu, *Tomis. Comentariu istoric și arheologic. Historical and Arcaeological Commentary*, Constanța, 2012.

CADARIO 2016 – M. Cadario, *Monumenti onorari degli imperatori nel III secolo d.C. in Italia meridionale*, in: S. Lusuardi Siena, G. Legrottaglie (a cura di), *Dall'Appennino a Luni tra età romana e medioevo. Atti della giornata di studi Berceto 26 settembre 2015*, Centro Studi Lunensi, 2016, p. 125–142.

CARBONI 2018 – Tiziana Carboni, *L'impatto della Tetrarchia nelle province africane: il suo riflesso nei monumenti epigrafici*, in: ECK & PULIATTI 2018, p. 153–177.

CARRIÉ 1992 – J.-M. Carrié, *La "munificence" du prince. Les modes tardifs de désignation des actes impériaux et leurs antécédants*, in: *Institutions, sociétés et vie politique dans l'Empire romain au IVe siècle ap. J.-C. Actes de la table ronde autour de l'oeuvre d'André Chastagnol (Paris, 20–21 janvier 1989)*, Roma, 1992, p. 411–430.

CASELLA 2017 – M. Casella, *Galerio. Il tetrarca infine tollerante*, Roma, 2017.

CECCONI 2006 – G.A. Cecconi, *Crisi e trasformazioni del governo municipale in Occidente fra IV e VI secolo*, in: KRAUSE & WITSCHEL 2006, p. 285–318.

CECCONI 2018 – G.A. Cecconi, *Diocleziano e la religione*, in: Werner Eck, Salvatore Puliatti (a cura di), *Diocleziano: la frontiera giuridica dell'impero*, Pavia, 2018, p. 45–62.

CHAMBERS 1968 – H.E. Chambers, Exempla virtutis *in Themistius and the Latin Panegyrists*, Indiana University, Ph.D., 1968.

CHASTAGNOL 1988 – A. Chastagnol, *Le formulaire de l'épigraphie latine officielle dans l'antiquité tardive*, in: A. Donatti (a cura di), *La terza età dell'epigrafia. Colloquio AIGL-Borghesi '86*, Faenza, 1988, p. 11–64.

CHIAVIA 2008 – C. Chiavia, *Presente e passato nei Panegyrici Latini: personaggi storici a confronto*, in: P. Desideri, S. Roda, A.M. Biraschi (eds.), *Costruzione e uso del passato storico nella cultura antica. Atti del convegno internazionale di studi, Firenze, 18–20 settembre 2003*, Alessandria, 2008, p. 523–543.

CHRISTOL 1999a – M. Christol, *L'épigraphie latine impériale des Sévères au début du IVe siècle après J.-C.*, in: *Atti dell'XI Congresso Internazionale di Epigrafia Greca e Latina, Roma, 18–24 settembre 1997*, Roma, 1999, p. 333–357.

CHRISTOL 1999b – M. Christol, *Le métier d'empereur et ses représentations à la fin du IIIe et au début du IVe siècle*, CCG 10 (1999), p. 355–368.

CONESA NAVARRO 2019 – P.D. Conesa Navarro, *Julia Maesa y Julia Soemias en la corte de Heliogábalo: el poder femenino de la* domus *severiana*, SHHA 37 (2019), p. 185–223.

CONESA NAVARRO 2020 – P.D. Conesa Navarro, *La presencia de Julia Mamaea en el gobierno de Alejandro Severo. Un repaso a través de los testimonios epigráficos*, SAA 26/2 (2020), p. 295–323.

CONTI 2005 – S. Conti, *Die Inschriften Kaiser Iulians*, Stuttgart, 2004.

CRACCO RUGGINI 1965 – L. Cracco Ruggini, *Sulle cristianizzazione della cultura pagana: il mito greco e latino di Alexandro dall'età Antoniniana al medio evo*, Athenaeum 43/1–2 (1965), p. 3–80.

CRACCO RUGGINI 2001 – L. Cracco Ruggini, *Modello politico classico per un imperatore cristiano (IV-VI secolo)*, in: A. Barzanò, C. Bearzot, F. Landucci, L. Prandi, G. Zecchini (a cura di), *Identità e valori: fattori di aggregazioni e fattori di crisi nell'esperienza politica antica, Bergamo, 16–18 dicembre 1998*, Roma, 2001, p. 243–249.

CUSCIUTO 2014 – G. Cusciuto (a cura di), *Costantino il Grande a 1700 anni dall'"Editto di Milano"*, Trieste, 2014.

DE BRUYN 2016 – G. De Bruyn, *Rhétorique dynastique ou mémoires des « bons empereurs » dans les cités africaines aux IIIe-IVe siècles*, in: S. Benoist, A. Daguet-Gagey, C. Hoët-van Cauwenberghe (dir.), *Une mémoire en actes, espaces, figures et discours dans le monde romain*, Villeneuve d'Ascq, 2016, p. 265–282.

DELIGIANNAKIS 2005 – G. Deligiannakis, *Two Late-Antique Statues from Ancient Messene*, *ABSA* 100 (2005), p. 387–405.

DELIGIANNAKIS 2013 – G. Deligiannakis, *Late antique honorific statuary from the province of Achaia, A.D. 300-600 – A contribution to the topography and public culte of late antique Greece*, in: E. Sioumpara, K. Psaroudakis (eds.), *ΘΕΜΕΛΙΟΝ. 24 μελέτες για τον Δάσκαλο Πέτρο Θέμελη από τους μαθητές και τους συνεργάτες του*, Athens, 2013, p. 107–138.

DELIGIANNAKIS 2019 – G. Deligiannakis, *Images of Authority in Late Antiquity. Public Portrait Sculpture in the East (A.D. 300–600)*, in: Isabella Baldini, Claudia Lamanna, Giulia Marsili, Lucia Maria Orlandi (eds.), *The Silk and the Blood. Images of Authotity in Byzantine Art and Archaeology*, Bologna, 2019, p. 145–152.

DELL'ORO D'AMICO 2015 – F. DELL'ORO D'AMICO, *L'ideale dell'*optimus princeps *nella* H.A. *a partire della* Vita Antonini Pii, Antesteria 4 (2015), p. 267–278.

DESTEPHEN 2020 – S. Destephen, *The Process of 'Byzantination' in Late Antique Epigraphy*, in: M.D. Lauxtermann, I. Toth (eds.), *Inscribing Texts in Byzantium Continuities and Transformations*, London – New York, 2020, p. 17–34.

DOVERE 2018 – E. Dovere (a cura di), Signa amicitiae. *Scritti offerti a Giovanni de Bonfils*, Bari, 2018.

ECK & PULIATTI 2018 – W. Eck, S. Puliatti (a cura di), *Diocleziano: la frontiera giuridica dell'impero*, Pavia, 2018.

ESCRIBANO PAÑO 2013 – M.V. Escribano Paño, *Curias y curiales en el s. IV d. C.:* Opulenti *a la curia,* pauperes *a la Iglesia*, in: E. Melchor Gil, A.D. Pérez Zurita, J. F. Rodríguez Neila (studios reunidos y presentados por), *Senados municipales y decuriones en el Occidente romano*, Sevilla, 2013, p. 437–459.

ESPINOSA 1990 – U. Espinosa, *La Alejandrofilia de Caracalla en la antigua historiografia*, in: J.-M. Croisille (éd.), *Neronia IV. Alejandro Magno, modelo de los emperadores romanos. Actes du IVe Colloque international de la SIEN*, Bruxelles, 1990, p. 37–51.

FEARS 1981 – J.R. Fears, *The Cult of Virtues and Roman Imperial Ideology*, in: *ANRW*, II/17.2, 1981, p. 889–948.

FEISSEL 1995 – D. Feissel, *Les constitutions des tétrarques connues par l'épigraphie: inventaire et notes critiques*, AntTard 3 (1995), p. 33–53.

FEISSEL 2009 – D. Feissel, *Les actes de l'Etat impérial dans l'épigraphie tardive (324–610): prolégomènes à un inventaire*, in: R. Haensch (hrsg.), *Selbstdarstellung und Kommunikation. Die Veröffentlichung staatlicher Urkunden auf Stein und Bronze in der Römischen Welt. Internationales Kolloquium an der Kommission für Alte Geschichte und Epigraphik in München (1. bis 3. Juli 2006)*, München, 2009, p. 97–128.

FEISSEL 2010 – D. Feissel, *Documents, droit, diplomatique de l'Empire romain tardif*, Paris, 2010.

FEISSEL 2016 – D. Feissel, *L'épigraphie d'Orient, témoin des mutations de l'empire constantinien*, in: O. Brandt, G. Castiglia, V. Fiocchi Nicolai (a cura di), *Acta XVI Congressus Internationalis Archaeologiae Christianae Romae (22–28.9.2013). Costantino e Costantinidi: l'innovazione costantiniana, le sue radici e i suoi sviluppi*, vol. II, Città del Vaticano, 2016, p. 1221–1232.

FESTY 1982 – M. Festy, *Puissances tribuniciennes et salutations impériales dans la titulature des empereurs romains de Dioclétien à Gratien*, RIDA 29 (1982), p. 193–243.

FRAUZEL 2016 – F. Frauzel, *Epigrafia celebrativa e d'apparato nell'Occidente costantiniano: manufatti, testi e sottotesti di una propaganda lapidea*, in: O. Brandt, G. Castiglia, V. Fiocchi Nicolai (a cura di), *Acta XVI Congressus Internationalis Archaeologiae Christianae Romae (22–28.9.2013). Costantino e Costantinidi: l'innovazione costantiniana, le sue radici e i suoi sviluppi*, vol. II, Città del Vaticano, 2016, p. 1323–1336.

GALLETIER 1952 – É. Galletier (éd.), *Panégyriques latins*, II, *Les panégyriques constantiniens (VI-X)*, Paris, 1952.

GARCÍA RUIZ 2018 – M.P. García Ruiz, *Julian's Self-Representation in Coins and Texts*, in: BURGERSDIJK & ROSS 2018, p. 204–233.

GHILARDI, GODDARD & PORENA 2006 – M. Ghilardi, C.J. Goddard, P. Porena (éds.), *Les cités de l'Italie tardo-antique (IVe – VIe siècle). Institutions, économie, société, culture et religion (Rome 2003)*, Roma, 2006.

GREGORI 2013 – Gian Luca Gregori, *Costantino nell'epigrafia di Roma*, in: Mariarosaria Barbera (a cura di), *Costantino 313 d.C.*, Roma, 2013, p. 74–80.

GREGORI & FILIPPINI 2013 – G.L. Gregori, A. Filippini, *L'epigrafia costantiniana. La figura di Costantino e la propaganda imperiale*, in: *Costantino I. Enciclopedia costantiniana sulla figura e l'immagine dell'imperatore del cosiddetto Editto di Milano 313–2013*, I, Roma, 2013, p. 517–541.

GREGORI & BIANCHINI 2017 – G.L. Gregori, G. Bianchini, Principi optimo*: un aspetto della propaganda imperiale da Augusto a Traiano nelle fonti letterarie et epigrafiche*, in: S. Segenni, M. Bellomo (a cura di), *Epigrafia e politica. Il contributo dela documentazione epigrafica allo studio delle dinamiche politiche nel mondo romano*, Milano, 2017, p. 230–244.

GRÜNEWALD 1990 – T. Grünewald, *Constantinus Maximus Augustus. Herrschaftspropaganda in der zeitgenössischen Überlieferung*, Stuttgart, 1990.

GUIDETTI 2018 – F. Guidetti, *I rituali di aventus in epoca tetrarchica: per la ricostruzione di un evento cerimoniale tardoromano*, in: ECK & PULIATTI 2018, p. 235–265.

HARTMANN 2009 – U. Hartmann, *Die literarischen Quellen*, in: K.-P. Johne, U. Hartmann, T. Gerhardt (Hrsg.), *Die Zeit der Soldatenkaiser. Krise und Transformation des Römischen Reiches im 3. Jahrhundert n. Chr. (235-284)*, I, Berlin, 2008, p. 39–40.

HELLEGOUARC'H 1963 [1972] – J. Hellegouarc'h, *Le vocabulaire des relations et des partis politiques sous la République*, Paris, 1963 [1972].

HELLEGOUARC'H 1998 – J. Hellegouarc'h, *Liberalitas. Scripta Varia*, Bruxelles, 1998.

den HENGST 2010 – D. den Hengst, *Emperors and Historiography*, Leiden/Boston, 2010.

HOSTEIN 2006 – A. Hostein, Lacrimae principis. *Les larmes du prince devant la cité affligée*, in: M.-H. Quet (dir.), *La « Crise » de l'Empire romain de Marc Aurèle à Constantin. Mutations, continuités, ruptures*, avec un préface d'Andrea Giardina et des conclusions de Michel Christol, Presses de l'Université Paris-Sorbonne, 2006, p. 211–234.

HOSTEIN 2012 – A. Hostein, *La cité et l'Empereur. Les Éduens dans l'Empire romain d'après les* Panégyriques latins, Éditions de la Sorbonne, 2012.

IGLESIAS GARCÍA 2013 – S. Iglesias García, *El epíteto* Invictus *durante los siglos III d.C. y IV d.C. en el ámbito imperial*, Antesteria 2 (2013), p. 121–141.

JANNIARD 2016 – S. Janniard, *Accession au pouvoir impérial et consensus des troupes au IVe siècle après J.-C.*, Revue internationale d'Histoire Militaire Ancienne (HIMA) 4 (2016), p. 113–125.

JANNIARD 2018 – S. Janniard, *Le gouvernement des cités dans l'Antiquité tardive (IVe-VIIe siècles de notre ère). Considérations liminaires*, AntTard 26 (2018), p. 15–22.

KASDI 2015 – Z. Kasdi, *Les inscriptions impériales de Maurétanie Césarienne et Sitifienne: aspects d'une continuité épigraphique*, in: P. Ruggieri, M.B. Cocco, A. Gavini, E. Badaracco, P. Longu (a cura di), *L'Africa romana. Momenti di continuità e rottura: bilancio di trent'anni di convegni* L'Africa romana. *Atti del XX Convegno di studi, Alghero-Porto Conte Ricerche, 26–29 settembre 2013*, Roma, 2015, p. 1475–1490 (estratto).

KASPRZYK 2016 – M. Kasprzyk, *Les mesures de Constantin en faveur de la cité des Éduens (*Pan. Lat. *VIII (5)): réponse à une crise locale ou mesure politique?*, in: L. Gouchard, A. Gutsfeld et F. Richard (éd.), *Constantin et la Gaule. Autour de la vision de Grand*, Nancy – Paris, 2016, p. 199–216.

KIENAST, ECK & HEIL 2017 – D. Kienast, W. Eck, M. Heil, *Römische Kaisertabelle. Grundzüge einer römischen Kaiserchronologie*, 6. überarbeitete Auflage, Darmstadt, 2017.

KOVACS 2015 – M. Kovacs, Imitatio Alexandri – *Zu Aneignuns- und Angleichungsphänomenen im römischen Porträt*, in: R. van den Hoff, F. Heinzer, H.W. Hubert, A. Schreurs-Morét (Hrsg.), Imitatio heroica. *Heldenangleichung im Bildnis*, Würzburg, 2015, p. 47–84.

KÖRNER 2002 – C. Körner, *Die Rede eis basiléa des Pseudo-Aelius Aristides*, MH 59/4 (2002), p. 211–228.

KRAUSE & WITSCHEL 2006 – J.-U. Krause, C. Witschel (Hrsg.), *Die Stadt in der Spätantike: Niedergang oder Wandel? Akten des internazionalen Kolloquiums in München am 30. und 31. Mai 2003*, Stuttgart, 2006.

LANÇON 2003 – B. Lançon, *Constantin cel Mare*, traducere, prefață și note Gheorghe Lazăr, București, 2003.

LASSANDRO 2000a – D. Lassandro, *Introduzione*, in: LASSANDRO & MICUNCO 2000, p. 9–58.

LASSANDRO 2000b – D. Lassandro, Sacratissimus princeps. *L'immagnie dell* princeps *nell'oratoria tardoantica*, Bari, 2000.

LASSANDRO & MICUNCO 2000 – D. Lassandro, G. Micunco (a cura di), *Panegirici Latini*, Torino, 2000.

LAUDANI 2014 – C. Laudani, *Commento*, in: Nazario, *Panegirico in onore di Costantino*, Bari, 2014, p. 69–446.

LEBRECHT SCHMIDT 1989 – P. Lebrecht Schmidt, *Die Panegyrik*, in: R. Herzog (ed.), *Handbuch der Lateinischen Literatur der Antike V. Restauration und Erneuerung. Die Lateinische Literatur von 284 bis 374 n. Chr.*, München, 1989, p. 161–172.

LEFEBVRE 2016 – S. Lefebvre, *Réception du pouvoir impérial en Lusitanie de Dioclétien à la fin de la dynastie constantinienne*, in: J. d'Encarnação, M. Coinceição Lopez, P.C. Carvalho (coord.), *A Lusitânia entre Romanos e Bárbaros*, Coimbra, 2016, p. 223–279.

LENSKI 2016 – N. Lenski, *Constantine and the Cities. Imperial Authority and Civic Politics*, Philadelphia, 2016.

LEVICK 2007 – B. Levick, *Julia Domna, Syrian Empress*, London – New York, 2007.

LICHTENBERGER 2011 – A. Lichtenberger, *Severus Pius Augustus. Studien zur sakralen Repräsentation und Rezeption der Herrschaft des Septimius Severus und seiner Familie (193–211 n. Chr.)*, Leiden – Boston, 2011.

LIVERANI 2014 – P. Liverani, *Chi parla a chi? Epigrafia monumentale e immagine pubblica in epoca tardoantica*, an offrint from: S. Birk, T. Myrup Christensen, B. Poulsen (eds.), *Using Images in Late Antiquity*, Oxford, 2014, p. 3–32.

LIZZI TESTA 2017 – R. Lizzi Testa (ed.), *Late Antiquity in Contemporary Debate*, Cambridge Scholars Publishing, 2017.

LJUBOMIROVIĆ 2015 – I. Ljubomirović, *Latin panegyrics used for imperial propaganda as exemplified by Constantine the Great*, Teme 39/4 (2015), p. 1419–1434.

LOPETEGUI 2013 – G. Lopetegui, *The* Panegyrici Latini*: Rhetoric in the Service of Imperial Propaganda*, in: QUIROGA PUERTES 2013, p. 189–207.

L'HUILLIER 1992 – M.-C. L'Huillier, *L'empire des mots. Orateurs gaulois et empereurs romains 3e et 4e siècles*, Besançon, 1992.

MacCORMACK 1981 – S.G. MacCormack, *Art and Ceremony in Late Antiquity*, Berkeley/Los Angeles – London, 1981.

McCORMICK 1993 – M. McCormick, *Vittoria eterna. Sovranità trionfale nella tarda antichità, a Bisanzio e nell'Occidente altomedievale*, traduzione italiana di G. Iamartino, Milano, 1993.

McDONNELL 2006 – M. McDonnell, *Roman Manliness.* Virtus *in the Roman Republic*, New York, 2006.

MAGIONCALDA 1991 – A. Magioncalda, *Lo sviluppo della titolatura imperiale da Augusto a Giustiniano attraverso le testimonianze epigrafiche*, Torino, 1991.

MALIGORNE 2008 – Y. Maligorne, Bono rei publicae natus: *une louange impériale sur quelques monuments de l'Antiquité tardive (à propos d'une inscription de Lancieux:* CIL, *XIII, 8994 = XVII–2, 420a)*, Revue archéologique de l'Ouest 25 (2008), p. 291–304.

MANDERS 2012 – E. Manders, *Coining Image of Power. Patterns in the Representation of Roman Emperors on Imperial Coinage, A.D. 193–284*, London – Boston, 2012.

MARANESI 2012 – A. Maranesi, *Formazione del consenso e panegirici all'epoca dell'imperatore Giuliano*, Istituto Lombardo (Rend. Lettere). Scienze dell'antichità – Storia romana 145 (2012), p. 43–55.

MARANESI 2013 – A. Maranesi, Consensus *e* virtutes *nella prima età costantiniana*, Aevum 87/1 (2013), p. 99–112.

MARANESI 2014 – A. Maranesi, *Scuola, retorica e consenso nella città tardoantica. A proposito di una recente pubblicazione*, MediterrAnt XVII/2 (2014), p. 661–668.

MARANESI 2016 – A. Maranesi, *Vincere la memoria, costruire il potere. Costantino, i retori, la lode dell'autorità e l'autorità della lode*, Milano – Udine, 2016.

MAROTTA 2010 – V. Marotta, *Gli dei governano il mondo. La trasmissione del potere imperiale in età tetrarchica*, in: F. Costabile (a cura di), *Polis. Studi interdisciplinari sul mondo antico*, 3, Reggio Calabria, 2010, p. 170–188.

MAROTTA 2018 – V. Marotta, *Modelli di comportamento dei governatori e ideologie della regalità*, in: DOVERE 2018, p. 103–126.

MARTÍNEZ VELA 2019 – J.A. Martínez Vela, *La retórica populista del buen gobernante en el Bajo Imperio Romano: los Panegíricos de Temistio*, in: *X Congreso de las Academias Jurídicas de Iberoamérica, Madrid (España) 22, 23 y 24 di noviembre de 2018*, I, Madrid, 2019, p. 139–148.

MARZO 2019 – L. Marzo, Mater et Augusta*: la "maternità istituzionale" di Giulia Domna tra evidenze storiche e finzioni letterarie*, C&C 14 (2019), p. 165–185.

MASTINO 1981 – A. Mastino, *Le titolature di Caracalla e Geta attraverso le iscrizioni*, Bologna, 1981.

MASTINO 1984 – A. Mastino, *Antonino Magno, la Cittadinanza e l'Impero universale*, in: *La nozione di „Romano" fra cittadinanza e universalità. Atti del II Seminario internazionale di studi storici „Da Roma alla Terza Roma", 21–23 aprile 1982*, Napoli, 1984, p. 559–563.

MASTINO 1986 – A. Mastino, *Orbis, κόσμοσ, οἰκουμένη: aspetti spaziali dell'idea di impero universale da Augusto a Teodosio*, in: *Popoli e spazio romano tra diritto e profezia. Atti del III Seminario internazionale di studi storici „Da Roma alla terza Roma", 21–23 aprile 1983, Roma, Italia*, Napoli, 1986, p. 63–162.

MASTINO & IBBA 2012 – A. Mastino, A. Ibba, *L'imperatore* pacator orbis, in: M. Cassia, C. Giuffrida, C. Molè, A. Pinzone (a cura di), Pignora amicitiae. *Scritti di storia antica e di storiografia offerti a Mario Mazza*, III, Roma, 2012, p. 139–212.

MOLINA MARÍN 2015 – A.I. Molina Marín, *Desmontanto un tirano perfecto: Caracalla y la* imitatio Alexandri, SHHA 33 (2015), p. 223–250.

MOLINER ARBO 2008 – A. Moliner Arbo, *L'*optimus princeps *dans l'*Histoire Auguste*: modèle politique ou figure utopique?*, in: C. Carsana, M.T. Schettino (a cura di), *Utopia e utopie nel pensiero storico antico*, Roma, 2008, p. 87–107.

MONDIN 2002 – L. Mondin, *Un manifesto di ideologia tardoimperiale: Ausonio,* Praecatio *1 Gr.*, Lexis 20 (2002), p. 171–202.

MORENO RESANO 2015 – E. Moreno Resano, Ad nostram scientiam referatur*: la supervisión administrativa imperial de la aplicación de las leyes durante la dinastía constantiniana*, Gerión 33 (2015), p. 191–209.

MÜLLER-RETTIG 2008 – B. Müller-Rettig (ed.), Panegyrici Latini. *Lobreden auf römische Kaiser*, I, *Von Diokletianus bis Konstantin*, Darmstadt, 2008.

NERI 1981 – V. Neri, *L'elogia della cultura e l'elogia delle virtù politiche nell'epigrafia latina del IV secolo d. C.*, Epigraphica 43 (1981), p. 175–201.

NERI 2002 – V. Neri, *L'imperatore come* miles. *Tacito, Attalo e la datazione dell'*Historia Augusta, in: G. Bonamente, F. Paschoud (a cura di), *Historiae Augustae Colloquium Perusinum*, VIII, Bari, 2002, p. 373–396.

NIXON & SAYLOR RODGERS 1994 [2015] – C.E.V. Nixon, B. Saylor Rodgers (eds.), *In Praise of Later Roman Emperors. The* Panegyrici Latini, Berkeley – Los Angeles/Oxford, 1994 (first paperback printing 2015).

NOREÑA 2001 – C.F. Noreña, *The Communication of the Emperor's Virtues*, JRS 91 (2001), p. 146–168.

OPRIȘ 2018 – I.C. Opriș, *Aurélien en trois fois. Bornes milliaires à Capidava et dans le* territorium Capidavense, in: M. Popescu, I. Achin, F. Matei-Popescu (éds.), *La Dacie et l'Empire romain. Mélanges d'épigraphie et d'archéologie offerts à Constantin C. Petolescu*, București, 2018, p. 159–172.

ORLANDI 2012 – S. Orlandi, *Passato e presente nell'epigrafia di Roma*, in: R. Behrwald, C. Witschel (Hrsg.), *Rom in der Spätantike. Historische Erinnerung im städtischen Rom*, Stuttgart, 2012, p. 293–308.

ORLANDI 2017 – S. Orlandi, *Orations in Stone*, in: BOLLE, MACHADO & WITSCHEL 2017, p. 407–425.

OSHIMIZU 2012 – Y. Oshimizu, *La réforme administrative de Dioclétien et les cités africaines*, AntTard 20 (2012), p. 173–204.

PEACHIN 1990 – M. Peachin, *Roman Imperial Titulature and Chronology, A. D. 235–284*, Amsterdam, 1990.

PELLIZZARI 2014 – A. Pellizzari, *Tra* adventus *imperiali e* bella civilia. *L'Italia Settentrionale e Aquileia nei* Panegyrici Latini *di età tetrarchico-costantiniana*, in: CUSCIUTO 2014, p. 145–160.

PIETANZA 2010 – L. Pietanza, Indulgentia*: virtù e strumento amministrativo del* princeps, con una presentazione di Mario Pani, Bari, 2010.

PIGNATELLI 2008 – A.M. Pignatelli, *Lessico politico a Roma fra III e II sec. a.C.*, Bari, 2008.

POPESCU 1995 – E. Popescu, *Christianitas Daco-Romana. Florilegium studiorum*, București, 1994.

POPESCU 2000 – E. Popescu, *Aperçu sur l'archéologie et l'épigraphie chrétiennes au XXe siècle en Roumanie*, in: A. Avram et M. Babeș (éds.), *Civilisation grecque et cultures antiques périphériques. Hommage à Petre Alexandrescu à son 70e anniversaire*, Bucarest, 2000, p. 349–358.

POPESCU 2019 – E. Popescu, *Studii de istorie și spiritualitate creștină*, IV, *Epigrafie*, București, 2019.

PORENA 2005 – P. Porena, *Forme di partecipazione politica cittadina e contatti con il potere imperiale*, in: F. Amarelli (ed.), *Politica e partecipazione nella città dell'Impero romano*, Roma, 2005, p. 13–92.

PORENA 2010 – P. Porena, *Massenzio a Leptis: la questione delle base del Foro Severiano*, in: TANTILLO & BIGI p. 41–44.

PORENA 2014 – P. Porena, *La scelta tra iterazione e durata delle cariche nei cursus honorum epigrafici dei senatori tardoromani in Occidente*, in: M.L. Caldelli, G.L. Gregori (a cura di), *Epigrafia e ordino senatorio, 30 anni dopo*, Roma, 2014, p. 195–214 (estratto).

QUIROGA PUERTES 2013 – A.J. Quiroga Puertes (ed.), *The Purpose of Rhetoric in Late Antiquity. From Performance to Exegesis*, Tübingen, 2013.

RAHIM SHAEYEGAN 2004 – M. Rahim Shaeyegan, *Philostratus's* Heroikos *and the Ideation of Late Severian Policy toward Arsacid and Sasanian Iran*, in: E. Bradshaw Aitken, J.K. Berenson Maclean (ed.), *Philostratus's* Heroikos. *Religion and Cultural Identity in the Third Century C.E.*, Leiden, 2004, p. 285–315.

RATTI 1996 – S. Ratti, *Les empereurs romains d'Auguste à Dioclétien dans le* Bréviaire *d'Eutrope*, Annales Littéraires de l'Université de Franche-Comté, 1996.

RAYCHEVA 2016 – M. Raycheva, *On Caracalla, Elephants and the* Alexandreia *Games in Philippopolis*, in: *Monuments and Texts in Antiquity and Beyond. Essays for the Centenary of Georgi Mihailov (1915–1991)*, Sofia, 2016, p. 276–289.

ROBERTO 2014 – U. Roberto, *Diocleziano*, Roma, 2014.

ROBERTO 2015 – U. Roberto, *Giuliano e la memoria politica della tetrarchia*, in: A. Marcone (a cura di), *L'imperatore Giuliano. Realtà storica e rappresentazione*, Milano, 2015, p. 49–62.

ROTHENHÖFER & HOLLAENDER 2012 – P. Rothenhöfer, J. Hollaender, *Eine Inschrift Kaiser Julians aus der Germania Secunda*, BJ 212 (2012), p. 153–160.

ROUECHÉ 1998 – Ch. Roueché, *The functions of the governor in Late Antiquity: some observations*, AntTard 6 (1998), p. 31–36.

ROUECHÉ 2004 – Ch. Roueché, *Aphrodisias in Late Antiquity: The Late Roman and Byzantine Inscriptions*, revised second edition, 2004 (http://insaph.kcl.ac.uk/ala2004).

RÖSGER 1983 – A. Rösger, Princeps mundi. *Zum römischen Weltherrschaftsgedanken in der* Historia Augusta, in: *Historia-Augusta-Colloquium 1979/1981*, Bonn, 1983, p. 255–273.

RÖSGER 2001 – A. Rösger, *Studien zum Herrscherbegriff der* Historia Augusta *und zum antiken Erziehungswesen*, R. von Haeling, W. Will (eds.), Frankfurt, 2001.

SABBAH 1984 – G Sabbah, *De la Rhétorique à la communication politique: les Panégyriques latins*, BAGB 43 (1984), p. 363–388.

SALWAY 2012 – B. Salway, *Words and deeds: Julian in the epigraphic record*, in: BAKER-BRIAN & TOUGHER 2012, p. 137–157.

SARTORI 2014 – A. Sartori, *L'età tetrarchica o della fine dell'epigrafia*, in: CUSCIUTO 2014, p. 283–289.

SCHANZ 1970 – M. Schanz, *Geschichte der Römischen Literatur bis zum Gesetzgebungswerk des Kaisers Justinian*, IV/1, *Die Römische Literatur von Constantin bis zum Gesetzgebungswerk Justinians. Die Literatur des vierten Jahrhunderts*, zweite, vermehrte Auflage, München, 1970.

SCHEITHAUER 1988 – A. Scheithauer, Super omnes retro principes... *Zur inoffiziellen Titulatur römischer Kaiser*, ZPE 72 (1988), p. 155–177.

SCHMIDT-HOFNER 2020 – S. Schmidt-Hofner, *Reform, Routine, and Propaganda: Julian the Lawgiver*, in: S. Rebenich, H.-U. Wiemer, *A Companion to Julian the Apostate*, Leiden – Boston, 2020, p. 124–171.

SCHOLL 1994 – R. Scholl, *Historische Beiträge zu den Julianischen Reden des Libanios*, Stuttgart, 1994.

SCHULER 2007 – C. Schuler, *Augustus, Gott und Herr über Land und Meer. Eine neue Inschrift aus Tyberissos im Kontext der späthellenistischen Herrscherverehrung*, Chiron 37 (2007), p. 383–404.

SCOTT 2013 – A.G. Scott, *The Legitimization of Elagabalus and Cassius Dio's Account of the Reign of Macrinus*, JAH 1(2) (2013), p. 245–246 (242–253) (DOI 10.1515/jah–2013–0012).

SERRANO ORDOZGOITI 2020 – D. Serrano Ordozgoiti, *Autorappresentazione imperiale della* domus Licinia Augusta *nell'epigrafia latina del Nord d'Africa (253–269 d.C.): una nuova sintesi*, in: S. Aounallah, A. Mastino, *L'epigrafia del Nord Africa: novità, riletture, nuove sintesi*, Bologna, 2020, p. 93–104.

SLOOTJES 2006 – D. Slootjes, *The Governor and his Subjects in the Late Roman Empire*, Leiden – Boston, 2006.

SMITH 1999 – R.R.R. Smith, *Late Antique Portraits in a Public Context: Honorific Statuary at Aphrodisias in Caria, A.D. 300-600*, JRS 79 (1999), p. 155–189.

SPEIDEL 2015 – M.A. Speidel, *Kaiserliche Privilegien, Urkunden und die „Militäranarchie" des Zeitalters der „Soldatenkaiser". Einige Beobachtungen*, in: U. Babusiaux, A. Kolb (Hrsg.), *Das Recht der »Soldatenkaiser«. Rechtliche Stabilität in Zeiten politischen Umbruchs?*, Berlin, 2015, p. 46–64.

ȘTEFAN 2005 – A. Ștefan, *Le titre de* filius Augustorum *de Maximin et Constantin et la théologie de la tétrarchie*, in: M.-F. Baslez & F. Prévot (eds.), *Prosopographie et histoire religieuse. Actes du colloque tenu en l'Université Paris XII-Val de Marne les 27 & 28 octobre 2000*, Paris, 2005, p. 329–349.

ȘTEFAN 2017 – A. Ștefan, *Dioclétien à l'été 285 – son deuxième consulat, les sanctions contre la* memoria *de Carin et l'amnistie générale*, ZPE 204 (2017), p. 265–279.

TANTILLO 1998 – I. Tantillo, *"Come un bene ereditario": Costantino e la retorice dell'Impero-patrimonio*, AntTard 6 (1998), p. 251–264.

TANTILLO 1999 – I. Tantillo, *L'ideologia imperiale tra centro e periferia. A proposito di un 'elogio' di Costantino da Augusta Traiana in Tracia*, RFIC 127/1 (1999), p. 73–95.

TANTILLO 2006 – I. Tantillo, Humanarum rerum optimus princeps. *Osservazioni sul formulario di alcuni miliari costantiniani dell'Italia Settentrionale*, in: GHILARDI, GODDARD & PORENA 2006, p. 269–280.

TANTILLO 2010 – I. Tantillo, *I costumi epigrafici. Scritture, monumenti, pratiche*, in: TANTILLO & BIGI 2010, p. 187–192.

TANTILLO 2011 – I. Tantillo, *Panegirici e altri 'elogi' nelle città tardoantiche*, in: URSO 2011, p. 337–357.

TANTILLO 2017a – I. Tantillo, *Costantino nell'epigrafia delle province africane, con particolare riferimento al periodo successivo alla bataglia di Ponte Milvio*, in: R. Macchioro (a cura di), *Costantino a Milano. L'Editto e la sua storia (313–2013)*, Milano, 2017, p. 125–149.

TANTILLO 2017b – I. Tantillo, *La trasformazione del paesaggio epigrafico nelle città dell'Africa romana, con particolare riferimento al caso di Leptis Magna (Tripolitania)*, in: BOLLE, MACHADO & WITSCHEL 2017, p. 213–270.

TANTILLO 2017c – I. Tantillo, *Defining Late Antiquity throught Epigraphy?*, in: R. Lizzi Testa (ed.), *Late Antiquity in Contemporary Debate*, Cambridge Scholars Publishing, 2017, p. 56–77.

TANTILLO 2017d – I. Tantillo, *Le iscrizioni tardoantiche del Pretorio di Gortina. Contestualizzazione archeologica e storica di un ciclo statuario di età teodosiana*, ANSP. Supplemento 9/2 (2017), p. 143–150

TANTILLO & BIGI 2010 – I. Tantillo, Francesca Bigi (a cura di), *Leptis Magna. Una città e le sue inscrizioni in epoca tardoantica*, Cassino, 2010.

TOURNIER 2016 – Ch. Tournier, *La mémoire des figures impériales chez Claudien*, *Interférences* (en ligne: http://interferences.revues.org/5830)

TRAINA 2015 – G. Traina, *Mapping the New Empire: A Geographical Look at the Fourth Century*, in: R. Dijkstra, S. von Poppel, D. Sloojtes (eds.), *East and West in the Roman Empire of the Fourth Century. An End of Unity?*, Leiden, 2015, p. 49–62.

de TRIZIO 2009 – M.S. de Trizio, *Commento*, in: *Panegirico di Mamertino per Massimiano e Diocleziano (*Panegyrici Latini *2 [10])*, Bari, 2009, p. 53–127.

TROUT 2009 – D.E. Trout, *Inscribing Identity: The Latin Epigraphy Habit in Late Antiquty*, in: Ph. Rousseau, J. Reithel, *A Companion to Late Antiquity*, Oxford, 2009, p. 170–186.

TUCK 2005 – S.L. Tuck, *The Origin of Roman imperial hunting imagery: Domitian and the redefinition of* virtus *under the Principate*, G&R 52/2 (2005), p. 221–245.

URSO 2011 – G. Urso (a cura di), Dicere Laudes. *Elogio, comunicazione, creazione del consenso. Atti del convegno internazionale Cividale del Friuli, 23–25 settembre 2010*, Pisa, 2011.

VERDUGO SANTOS 2018 – J. Verdugo Santos, *"Felicior si Augusto et melior Traiano" de Trajano a Teodosio, la continuidad del prestigio della dinastia Ulpia-Aelia*, Revista Onoba 6 (2018), p. 3–19.

VERRECCHIA 2016-2017 – F. Verrecchia, *L'epigrafia pubblica in lingua latina dell'Oriente ellenofono tra gli imperatori illirici e Costantino (268–337 d. C.)*, tesi di

dottorato, Cassino, Anno accademico 2016–2017 (https://www.academia.edu/40175078).

WARE 2018 – C. Ware, *Constantine, the Tetrachy, and the Emperor Augustus*, in: BURGERSDIJK & ROSS 2018, p. 118–136.

WARE 2019 – C. Ware, *Panegyric and the Discourse of Praise in Late Antiquity*, JRS 109 (2019), p. 291–304.

WATSON 2003 – A. Watson, *Aurelian and the Third Century*, New York, 2003.

WHITE 2004 – J.F. White, *The Roman Emperor Aurelien. Restorer of the World*, new revised edition, London, 2004.

WIENAND 2105 – J. Wienand, *Deo et domino: Aurelian, Serdica und die Restitutio orbis*, Jahrbuch für Numismatik und Geldgeschichte 65 (2015), p. 63–99.

WIEWIOROWSKI 2008 – J. Wiewiorowski, *Duces of Scythia Minor. A Prosopographical Study*, Poznań, 2008.

WITSCHEL 2006 – C. Witschel, *Der* epigraphic habit *in der Spätantike: Das Beispiel der Provinz* Venetia et Histria, in: KRAUSE & WITSCHEL 2006, p. 359–412.

WITSCHEL 2014 – C. Witschel, *Inschriften und Inschriftenkultur der konstantinischen Zeit in Aquileia*, AN 83–84 (2014), p. 29–66.

WITSCHEL 2017 – C. Witschel, *Spätantike Inschriftenkulturen im Westen des Imperium Romanum – Einige Anmerkungen*, in: BOLLE, MACHADO & WITSCHEL 2017, p. 33–53.

WOODS 2018 – D. Woods, *From Caracalla to Carausius: the radiate lion with thunderbolt in its jaws*, BNJ 88 (2018), p. 189–206.

ZACCARIA 2014 – C. Zaccaria, *Costantino ad Aquileia: tra epigrafia e retorica*, in: CUSCIUTO 2014, p. 179–192.

ZAHARIADE 1999 – M. Zahariade, *The Tetrarchic building inscriptions and the Lower Danubian limes*, in: *Atti dell'XI Congresso Internazionale di Epigrafia Greca e Latina. Roma, 18–24 settembre 1997*, Roma, 1999, p. 553–561.

ZAHARIADE 2007 – M. Zahariade, *The Tetrarchic Reorganization of the* limes Scythicus, in: *The Lower Danube in Antiquity (VI BC – VI C AD)*, Sofia, 2007.

ZAHARIADE & ALEXANDRESCU 2011 – M. Zahariade, C.-G. Alexandrescu, *Greek and Latin Inscriptions from Halmyris. Inscriptions on stone,* signa*, and* instrumenta *found between 1981 and 2010*, 1, Oxford, 2011.

ZUGRAVU 2007 – N. Zugravu, *Posteritatea lui Traianus în Antichitatea târzie (I)*, C&C 2 (2007), p. 217–248.

ZUGRAVU 2009 – N. Zugravu, Princeps bonus *nel* Liber de Caesaribus *di Aurelio Vittore*, InvLuc 31 (2009), p. 241–254.

ZUGRAVU 2011 – N. Zugravu, Imperator bonus *la Pseudo-Aurelius Victor*, in: Călin Cosma (ed.), *Studii de arheologie și istorie. Omagiu Profesorului Nicolae Gudea la 70 de ani*, Cluj-Napoca, 2011, p. 417–426.

ZUGRAVU 2016 – N. Zugravu, *Augustus în discursurile politice ale lui Themistius*, in: M.M. Székely, N. Zugravu (coord.), *Puterea cuvântului, a exemplului și a simbolului. Actele colocviului național din 29 octombrie 2015, Iași*, Iași, 2016, p. 123–149.

ZUGRAVU 2017 – N. Zugravu, *Ammianus Marcellinus și cultura violenței în secolul al IV-lea*, Iași, 2017.

ZUGRAVU 2018, – N. Zugravu, *Traiano e gli Antonini nei discorsi politici di Temistio*, SUBB 63/1 (2018), p. 131–155.

ZUGRAVU 2020a – N. Zugravu *Ancora sulla* Dacia restituta, SAA 26/1 (2020), p. 69–94.

ZUGRAVU 2020b – N. Zugravu, Imperium creandique ius principis. *Mecanismele dobândirii puterii imperiale în timpul crizei în izvoarele literare latine din secolele IV-V (I)*, C&C 15 (2020), p. 473–501.

ZUGRAVU 2021 – N. Zugravu, Tempestatis obsequium in principem*: une hypostase de la nature divine de l'empereur dans les* Panegyrici Latini *(IIIe-IVe siècles)*, Classica. Revista Brasileira de Estudos Clássicos, 34/1 (2021), p. 111–141.